

האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה?
(בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)

מאת

אלעזר טויטו

זכות גדולה נפלה בחלקו של חברנו, פרופסור אברהם גרוסמן, שהעלה את כ"י לייפציג 1 (להלן: כ"י 1) מתהום הנשייה.¹ אמנם כתב-יד זה היה ידוע ואפילו פורסמו חלקים ממנו,² אבל, למרבה הפליאה, עד כה לא עשה המחקר שום שימוש במקור זה, שנודעת לו חשיבות רבה להכרת פרשנות התורה מבית מדרשו של רש"י. גרוסמן מבשרנו, כי בקרוב יפרסם את ההגהות של ר' שמעיה, הכלולות בכתב-היד הזה, פרסום שבוודאי יסייע רבות בהשלמת ידיעותינו על פרשנות התורה בצרפת הביניימית. לדעת גרוסמן עשוי כ"י 1 לתרום תרומה מכרעת בשחזור הנוסח האוטנטי של פירוש רש"י לתורה: 'הרי ר' שמעיה ישב במחיצתו של רש"י וסייע לו הרבה בפעילותו הספרותית, כולל הגהות פירושיו למקרא. הנוסח שלו ודאי היה מנופה ומדוקדק. אם העתיק ר' מכיר [מעתיקו של כ"י 1] מספר ר' שמעיה גם את פירוש רש"י, כי אז לפנינו נוסח פירוש רש"י הקרוב ביותר אל המקור.³ על-כן, קובע גרוסמן במאמרו (עמ' 80-81): 'לדעתי ראוי [כ"י 1] להיחשב כמקור החשוב ביותר [ההדרגה במקור] המצוי כיום בידינו וככלי העזר העיקרי לכל חקירה בשאלת הנוסח של פירוש רש"י לתורה...נוסח זה – כנראה כולו, ולפחות בחלקו הגדול – הוא נוסח רש"י שנכתב בידי ר' שמעיה עצמו, וככל הנראה עוד בחייו של רש"י. כלומר הקונטרס שהיה בידי ר' מכיר היה כולו [ההדרגה שלי. א"ט] מעשה ידיו של ר' שמעיה.'
מסקנתו של גרוסמן היא פרי של ניתוח מקיף ומדוקדק של דברי ר' מכיר, שהיה מודע

אחינו ותלמידו, חזוניהל טויטו, קרא את טיוטת המאמר והעיר הערות מחכימות. תודתי וברכתי נתונות לו גם בזה.

1. ראה: א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 67-98.

2. ראה הספרות שם, הערה 1.

3. שם, עמ' 79-80.

[2]

ל'ערך הגדול והמיוחד שיש לעותק שאותו החזיק בידו' – דהיינו, העותק שהיה כתוב בידו ר' שמעיה עצמו – ועל כן 'דקדקנות והקפדה מאפיינים ככלל את עשייתו' (שם). גרוסמן מונה בכתב-היד עשרים ושתיים הערות, אשר ניתוחן מוכיח, כי 'דברי רש"י שכתב [ר' מכיר] מקורם בעותק של ר' שמעיה' (שם).

לצד קביעות חד-משמעיות אלו גרוסמן מטעים בסיכום מאמרו (עמ' 97-98): 'רק בדיקה יסודית של היחס שבין נוסח שמעיה לבין נוסח רש"י...דהיינו, באיזו מידה ראה ר' שמעיה את עצמו כנפח לנוסח הקדום של רש"י, ומהי מידת החירות שנטל לעצמו בהכנסת שינויים, בהתחשב (אולי) בשיחותיו עם רש"י, והאם עשה כן לעתים בלא ציון להגהה והשלמה נ"ק בדיקה זו היא] הדרך הקרובה ביותר אל האמת'. בדיקה ראשונית של השאלה מוצגת במאמר זה.

[א]

מהערות רבות שהעיר ר' מכיר אפשר להסיק, כי אין ספק שהאמין בכנות שהיה ברשותו העותק שנכתב על ידי ר' שמעיה עצמו. ואולם כל מי שמצוי בתולדותיהם של כתבי-יד עבריים מימי-הביניים יודע כמה גלגולים נתגלגלו כתבים אלה, כפי שיובהר מן הדוגמה שלהלן. בכ"י HUC כתוב: 'כך פירשתי אני המעתיק יוסף בר' שמעון והודה רבנו שלמה לדבריי'.⁴ הקורא התמים עלול להתפתות ולהאמין, שנמצא בידו כתב-היד המקורי של ר' יוסף קרא. אילו היה הדבר כן, אפשר היה לקבוע בוודאות שכתב-יד זה משקף את הגרסה המקורית של פירוש רש"י לתורה, שהרי ר' יוסף קרא היה מעין תלמיד-חבר בבית מדרשו של רש"י. אך העיון בכתבי-יד אחרים⁵ יעמיד אותנו מיד על הטעות. מסתבר שקיימת קבוצה של כתבי-יד – HUC, כ"י וינה 23, כ"י וינה 24, כ"י מינכן 5 ועוד – שנסתעפו מכתב-היד המקורי של ר' יוסף קרא אך לא הועתקו ישירות ממנו, אלא מיד שנייה ושלישית; במשך הדורות קלט כל כתב-יד הוספות מהוספות שונות, ומה שמצוי היום בידינו הם כתבי-יד אקלקטיים. התפתחות דומה עולה גם מבדיקת הגרסאות הקצרות שבכ"י ל1 (להלן חלק ב).

ר' מכיר מציג את עצמו כמעתיקו הנאמן של כתב-ידו המקורי של ר' שמעיה. אך ראו לזכור, שר' שמעיה כתב את ספרו לכל המאוחר בתחילת המאה השתיים-עשרה (רש"י כזכור, נפטר בשנת 1105) ואילו ר' מכיר חי לכל המוקדם באמצע המאה השלוש-עשרה כלומר, כמאה ושלושים עד מאה וחמישים שנה אחרי ר' שמעיה. במשך תקופה ארוכה זו

4 ראה גם: א' ברלינר, פליטת סופרים, מאינץ תרל"ב, עמ' 21. כ"י פאריס 55 מביא על ויק' טז, טז: זאנז הכותב יוסף בר' שמעון אומר...

5 לצורך מאמר זה, התבססה הבדיקה על מבחר של כתבי-יד מצולמים, המצויים במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. תודתנו נתונה בזה לעובדי המכון על מסירותם ואדיבותם.

[3]

נתגלגל כתב-היד והחליף בעלים שונים שלמדו בו, ואולי אף שימש לצורך הוראה בבית-המדרש. בתוך-כך סביר להניח, שנרשמו בשוליו הוספות שמקורן בכתבי-יד אחרים, וייתכן מאוד שהועתקו בשלב מסוים על קלף חדש. ר' מכיר מעיר, כי מצא בכתב-היד העברת קולמוס על מלים מסוימות, שנמתח קו על פירושים שונים ונכתבו פירושים אחרים במקומם. מהי, אם כן, גרסת פירוש רש"י שהיתה מתועדת בכתב-היד ששימש את ר' מכיר? עניין זה יתברר, אולי, בעזרת ביקורת הטקסט המתועד בכ"י ל1 (להלן, חלק ג).

ביקורת הטקסט מעלה את הצורך בבירור נוסף (להלן, חלק ד): כיצד נקבע, האם תוספת מסוימת הועברה בידי ר' מכיר מהגהות ר' שמעיה אם לא? כצפוי, אין אחדות בסימון ההוספות, שהרי אין מקורן אחד; יחד עם זאת, יש לבדוק האם יש שיטה באופן הסימון אם לאו. במלים אחרות, כאשר כתוב בל"ו: 'ת'... כך צוני ו' להגיה כ"ו ר' (=כך כתב רבנו שמעיה), העניין ברור ופשוט: מדובר כאן בהגהה שמקורה, כנראה, ברש"י עצמו, ואכן הגהות אלה הן המקנות ל"ו את חשיבותו. אך מספרן של אלו מועט, וגם אם נצרף אליהן את ההוספות המסומנות 'ו' (= 'רבנו', וכנראה הכוונה לרש"י), יסתכם מספרן בעשרות אחדות.⁶ ברור פחות הוא מקורן של ההוספות שבסופן רשום ת' ו' (תוספת ר' שמעיה), שכן קשה לדעת אם לפנינו תוספת שנתחדשה מידי ר' שמעיה, או שמא הכוונה לתוספת שנמצאה אמנם בעותק של ר' שמעיה, אלא שבאמת מקורה הוא בכתב-יד אחר ובפרשן אחר. וכך אפשר גם לתהות על מקורן של ההוספות הרבות שסימן ר' מכיר ב"ת' בלבד ולא ת'ו', ועל הפירושים שצורת העתקתם מעידה כי הם הוספות, אף כי לא סומנו בסימון מיוחד. ליבונן של העניין עשוי לסייע בקביעת מקוריותו של נוסח פירוש רש"י המתועד בכ"י ל1.

עניין אחר הוא שאלת איכותה של עבודת הסופרים של ר' מכיר. מהערות שונות שלו עולה, לכאורה, שהיה סופר מעולה וקפדן, אשר טרח ל'צלם' את מה שמצא בכתב-היד של ר' שמעיה. אף-על-פי-כן, עיון מדוקדק יותר בל"ו מגלה מעידות וטעויות רבות בהעתקה. בדיקתן של הטעויות האלו ומיון עשויים להבהיר את שאלת אמינותו המקצועית של ר' מכיר (להלן, חלק ה).

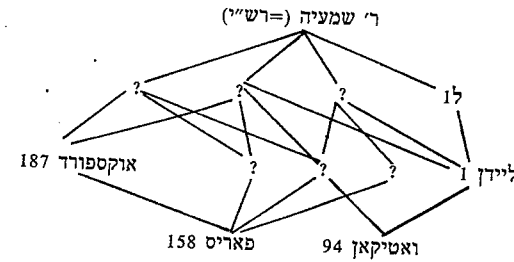
רק אחרי בירורים אלה נוכל לנסות ולהעריך את תרומתו של כ"י ל1 לשחזור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה (להלן, חלק ו).

[ב]

יחודו של כ"י ל1 הוא בכך שמחברו, ר' מכיר, מעיד שהעתיק את הספר מכתב-היד של ר' שמעיה עצמו. אם נקבל עדות זו כפשוטה, כפי שמציע גרוסמן, ניתן יהיה להמחיש את היחס

6 גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 71-72.

שבין כתבי-היד השונים לבין כתב-היד המקורי של ר' שמעיה בסכימה שלהלן:

נסמיני השאלה מסמנים כתבי-יד אשר, לפי השערותנו, היו קיימים אך אבדו במרוצת השנים

והנה, כ"י ל1 כולל כמה וכמה פירושים שגורסתם שונה מזו של כתבי-יד אחרים ומגורסת הדפוסים. שינויי-גרסאות אלו אינם אחידים: יש גרסאות שהן קצרות יותר מאלו שבדפוסים ויש שהן רחבות יותר. נדון תחילה בגרסאות הקצרות, וזאת על-פי דוגמאות אחדות מחומש בראשית.

גרסת הדפוסים ומהדורת ברלינר	כ"י ל1	כתבי-יד שגרסאותיהם כגרסת כ"י ל1.
1. בר' יב, ה אשר עשו בחרן - שהכניסן תחת כנפי השכינה אברהם מגייר את האנשים ושרה מגיירת הנשים ומעלה עליהם הכתוב כאילו עשאו	אשר עשו אברהם מגייר הנשים ושרה הנשים ומעלה עליהם כאילו עשאו	כ"י לליידן 1, כ"י וואטיקאן 94
2. בר' יג, ג וילך למסעיו - כשחזר ממצרים לארץ כנען היה הולך ולן באכסניות שלן בהם בהליכתו למצרים	וילך למסעיו כשחזר היה לן באכסניות שלן בהם כשהלך לשם	כ"י וואטיקאן 94, דפוס רג"ו ⁸

7 לצערי, כ"י לליידן 1 חסרים הדפים שבהם היו כתובים הפירושים לפרקים האלה.

למדך דרך ארץ	למדך דרך ארץ
שלא ישנה אדם מאכסניה שלו	שלא ישנה אדם מאכסניה שלו
ד"א בחזרתו פרע הקפותיו	ד"א בחזרתו פרע אקפותיו

כ"י לליידן 1, כ"י וואטיקאן 94, כ"י פארמה 181

וגם את הגוי - וגם לרבות ארבע מלכיות שאף הם כלים על ששעבדו את ישראל. דן אנכי - כעשר מכות. ברכוש גדול - כממון גדול כמו שנאמר וינצלו את מצרים	וגם את הגוי - וגם לרבות ארבע מלכיות שאף הם כלים על ששעבדו את ישראל. דן אנכי - כעשר מכות. ברכוש גדול - כממון גדול כמו שנאמר וינצלו את מצרים
--	--

כ"י יז, יז ויפל אברהם על פניו ויצחק - זה תרגם אונקלוס וחדו לשון שמחה ושל שרה לשון מתוך למדת שאברהם האמין ושמה ושרה לא האמינה וליגלגה וזהו שהקפיד על שרה ולא הקפיד על אברהם	כ"י יז, יז ויפל אברהם על פניו ויצחק - זה תרגם אונקלוס וחדו לשון שמחה ושל שרה לשון מתוך למדת שאברהם האמין ושמה ושרה לא האמינה וליגלגה וזהו שהקפיד על שרה ולא הקפיד על אברהם
--	--

כ"י לליידן 1, כ"י פאריס 158

וינצלו את מצרים	וינצלו את מצרים
וגם	וגם
לרבות ארבע מלכיות	לרבות ארבע מלכיות
שאף הם כלים	שאף הם כלים
על ששעבדו ישראל	על ששעבדו ישראל
דן	דן
כעשר מכות	כעשר מכות
ברכוש גדול	ברכוש גדול
כממון גדול כמו שנאמר	כממון גדול כמו שנאמר
וינצלו את מצרים	וינצלו את מצרים

כ"י כג, טו כיני וכינך - בין שני אוהבים כמונו	כ"י כג, טו כיני וכינך - בין שני אוהבים כמונו
--	--

כ"י לליידן 1: כגוננו (1) כ"י פירנצה: כגון אנו כ"י אוקספורד 187: כגו...⁸ אנו (1) דפ' רג"ו: כגוננו (1)

8 האותיות כגו קריאות, ואילו ההמשך מחוק למחצה במיקרופילם.

6. בר' כה, יט
 אברהם הוליד את יצחק – לפי שהיו ליצני הדור אומרים מאבימלך נתעברה שרה שהרי כמה שנים שהתה עם אברהם ולא נתעברה הימנו מה עשה הקב"ה וגו'...

אברהם הוליד את יצחק לפי שהיו ליצני הדור אומרים מאבימלך נתעברה שרה מה עשה הקב"ה וגו'...

7. בר' כה, טז
 ויגדלו ויהי עשו – כל זמן שהיו קטנים לא היו נכרים כמעשיהם ואין אדם מדקדק בהם מה טיבם כיון שנעשו בני שלש-עשרה שנה זה פירש לבתי מדרשות וזה פירש לע"ז.

ויגדלו ויהי עשו כל זמן שהיו קטנים לא היו נכרים כמעשיהם הגדילו זה פירש לבתי מדרשות וזה פירש לע"ז

8. בר' כט, יב⁹
 ותגד לאביה – לפי שאמה מתה ולא היה לה להגיד אלא לו.

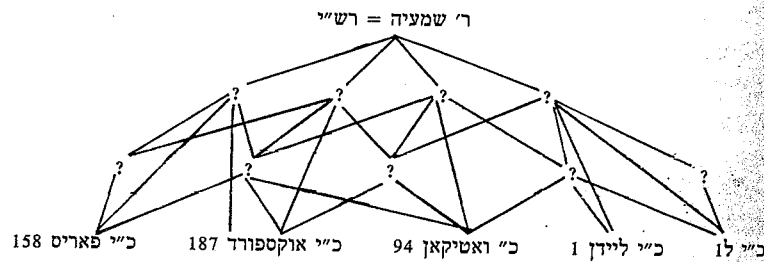
ותגד לאביה אמה מתה

כ"י ליידין 1, כ"י פאריס 158

9 פרט לדוגמה השנייה, לא העיר ברלינר דבר על חילופי-גרסאות בפירושים אלה.

ספק שגרסה זו, וכמותה רבות אחרות, הן הנוסח האוטנטי של פירוש רש"י, כפי שרשם רבנו שמעיה, חבר-רסופרו של רש"י.

אך מניתוח הדוגמה החמישית עולה גם מסקנה נוספת: מסתבר, שכתב-היד שתיעדו 'כגוננו', או מלה הנגזרת ממנה (היינו, כ"י ל1, כ"י ליידין 1, אוקספורד 187, כ"י פירנצה, דפוס רגיו), שייכים כולם לענף אחד, שיסודו בכתב-היד של רבנו שמעיה. יחד עם זאת, בפירושים אחרים, חילופי הגרסאות בין כ"י ל1 לבין יתר כתב-היד הנזכרים, וכן בכתב-היד האלה בינם לבין עצמם, הם רבים כל-כך עד כי אי-אפשר להניח שכולם שאבו ישירות מאותו כתב-יד יסודי. בין כתב-היד של ר' שמעיה לבין כתב-היד האלה היו קיימים כתב-יד אמצעיים, אשר העמיסו על הנוסח המקורי הוספות שונות, והם הועתקו בחיבורים המצויים עתה בידינו. להמחשת מסקנתנו אנו מציעים את הסכימה הבאה, במקום זו שלמעלה:

[סימני השאלה מסמנים כתב-יד אשר, לפי השערותנו, היו קיימים אך אבדו במרוצת השנים]

מסקנתנו תאושש על ידי ביקורת הטקסט, כפי שיידון בפרק הבא.

[ג]

ביקורת הטקסט של פירוש רש"י המופיע בכ"י ל1 תסתייע בכמה דוגמאות בולטות: (1) פירוש רש"י לדב' כו, יז, לפי גרסת ברלינר:

האמרת האמירך – אין להם עד מוכיח במקרא ולי נראה שהוא לשון הפרשה והבדלה, הבדלתו לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה.

ביאור זה, המופיע בכתב-יד רבים, מבוסס למעשה על הגמרא,¹⁰ המפרשת: 'האמרת

10 ברכות ר ע"א, והמקבילות בגיטין נו ע"ב, תגיגה ג ע"א.

– עשיתוני חטיבה אחת, וכיוצא בזה פירוש רש"י לגיטין נז ע"ב: 'האמרת – יחדת', ולברכות ו ע"א: 'האמרת – לשון חטיבה'.¹¹ לאחר זמן הועלתה בבית-מדרשו של רש"י, אולי בעקבות עיון במחברתו של מנחם בן סרוק, הצעה: 'האמרת – כמו יתאמרו כל פועלי און' (תה צד, ד). הצעה זו, שאין לדעת אם היא של רש"י עצמו או של אחד מתלמידיו, ואולי אף הועלתה בדור שלאחר-מכן, נרשמה בפירוש רש"י לתה צד, ג ('יתאמרו – ישתבחו כמו האמרת והאמירך'), לחגיגה ג ע"א ('האמרת – שיבחת כמו יתאמרו כל פועלי און ישתבחו שדרכן צלחה') ולברכות ו ע"א.¹² כמובן באה הצעה זו בכמה כתבי-יד של פירוש רש"י לתורה, כפירוש משלים. כ"י פאריס 154 מביא תחילה את הפירוש הנוכח לעיל ל'האמרת האמירך' ואחר-כך הוא מוסיף: 'ומצאתי להם עד יתאמרו כל פועלי און'. הגדילו לעשות כתבי-יד שונים, כגון כ"י וינה 23 וכ"י וינה 24, שהשמיטו לגמרי את הפירוש הראשון והביאו רק את הפירוש החדש, בחינת הלכה ככתראי, כך: 'האמרת והאמירך – לשון תפארת כמו יתאמרו כל פועלי און'. עתה נעיין בגרסתו של כ"י ל:

האמרת האמירך-לשון תפארת כמו יתאמרו כל פועלי און אין להם עד במקרא ולי נר שהם לשון המשכה והבדלה הבדלתו מאלהי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישן אליו מעמי הארץ להיות לך [צריך להיות: לון] לעם סגולה.

אין ספק שיש בגרסה זו הרכבה מלאכותית של פירושים שונים, שהרי מי שמצא עד בפסוק מתהלים, לא יכריז 'אין להם עד במקרא'. כתבי-יד שונים 'תפרו' את התיקון המאוחר וכתבו אחרי הפירוש הראשון, 'דבר אחר – ומצאתי להם עד...'. אצלנו כתב המעתיק תחילה את הפירוש שמצא בכתב-היד ה'חדשים', ואחר-כך, בלא כל נוסחת מעבר ואפילו בלא תיקון לשוני קל (נשים לב לכך שהמשפט 'אין להם עד...' אינו קשור מבחינה לשונית עם קודמו) העתיק את הפירוש שהופיע בכתב-היד הבסיסי שלו. לו היה רבי שמעיה בעל ההוספה, היה מעיר, כדרכו במקומות אחרים, שרבו ציווהו להגיה. ר' מכיר מצא את הגרסה המורכבת והעתיק אותה בלי להעיר עליה. גרסה מלאכותית זו ממש מתועדת בכ"י פאריס 49, ואילו בכ"י פאריס 37 הושמט המשפט הבעייתי 'אין להם עד במקרא', וגרשם: 'לשון תפארת כמו יתאמרו-כל פועלי און ולי נראה שהם לשון המשכה והבדלה וגו'...

(2) פירוש רש"י לדברי ל, ג, ד"ה 'ושב ה' אלהיך את שבותך', מהדורת ברלינר:

ושב ה' אלהיך את שבותך – היה לו לכתוב והשיב את שבותך, רבותינו למדו מכאן שהשכינה כביכול שרויה עם ישראל בצרת גלותם, וכשנגאלין הכתיב גאולה לעצמו

11 גרסת הדפוסים: 'לשון חשיבות'. העדפנו את גרסת עין יעקב, דפוס ראשון. הדמיון הגרפי בין 'חשיבות' ל'חשיבות' גרם כנראה לחילופי-הגרסאות.

12 השוואה בין פירושי רש"י לשלושה מקורות תלמודיים מקבילים אלה עשויה להאיר את שלבי התגבשותו של פירוש רש"י לתלמוד, אך אכמ"ל.

שהוא ישוב עמהם. ועוד יש לומר שגדול יום קבוץ גליות ובקושי כאילו הוא עצמו צריך להיות אוהז בידיו ממש איש איש ממקומו כענין שנאמר ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל ואף בגליות שאר האומות מצינו כן ושכתי שבות בני עמון.

פירוש זה מורכב משלושה חלקים: (א) מדרש על גלות השכינה; (ב) מדרש על קשיי קיבוץ הגליות; (ג) השוואה בין גלויות שאר האומות לבין גלות ישראל. גרסה זו של הפירוש מופיעה ברוב כתבי-היד, עם הבדלים בזהווי האומה הנוכרית: לבד מן הגרסה 'עמון', יש גורסים 'מואב' ויש גורסים 'מצרים'. סיבת השינויים נעוצה, כנראה, בשאיפה לדייק בציטוט הפסוק. במקרא מופיע 'ושכתי שבות מואב' (יר' מח, מז), 'ושכתי שבות מצרים' (יח' כט, יד) וכן 'אשיב את שבות בני עמון' (יר' מט, ו); אבל 'ושכתי את שבות בני עמון' אינו נאמר במקרא כלל.

ההשוואה בין גלויות האומות לבין גלות ישראל מעוררת פליאה. כבר רבנו תם¹³ ואחריו רבי יוסף בכור שור¹⁴ תמהו על כך ותירצו מה שתייצרו. גם בדורות שלאחר-מכן ניסו כמה מפרשי רש"י ליישב את התמיהה.¹⁵ הקושי נעוץ גם בצד הרעיוני, היינו, בעצם ההשוואה בין גלויות האומות לבין גלות ישראל, וגם בצד הפרשני, היינו, בקביעת המדרש שעליו נסמכת השוואה זו – המדרש הראשון על גלות השכינה, או המדרש השני על קשיי קיבוץ הגליות. תלמיד חכם אלמוני פתר את הבעיה בדרך הגיונית פשוטה – ההשוואה עם האומות אינה נוגעת לתוכן הרעיוני של המדרשים, אלא ללשון הפסוקים בלבד: 'ושב' משמעותו כאן 'והשיב', כמו בפסוק המדבר על בני עמון. הסבר זה בא לידי ביטוי בגרסאות של כתבי-יד וינה 23 וינה 24 אשר, במקום הפירוש המדרשי הכפול וסיומו המוקשה, הביאו רק את הפירוש הקצר שלהלן: 'ושב ה' את שבותך – ושב כמו ושכתי את שבות בני עמון וזהו פשוטו'. שתי המלים האחרונות והשמטת הפירוש הדרשני המופיע ביתר כתבי-היד הם, כמדומני, סיכומה של התדיינות ארוכה על משמעותו של פירוש רש"י בגרסתו הראשונה. נעיין עתה בגרסתו של כ"י ל:

ושב ה'¹⁶ את שבותך. ושב כמו ושכתי את שבות בני עמון. וזהו פשוטו. היה לו לכתוב והשיב את שבותך. רבותינו למדו מכאן ששכינה בגלות כביכול שרויה עם ישר' בצרת גלותם וכשנגאלים הכתיב הגאולה לעצמו שהוא יושבן! עמהם ועוד יש לומר שגדול

13 עיין בפירושי התורה לר' חיים פליטאל, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א, עמ' 611 והערה 2.

14 ראה פירושו על אחר, מהדורת ח"י גר, ירושלים תשמ"ג, עמ' סט.

15 עיין במשיח אלמים על אחר, ירושלים תשמ"ו. בעל ספר זכרון מתפלמס עם בעל משיח אלמים (בלי להזכיר את שמו) ומציע תירוצן משלו.

16 בלשון הר"ה הושמטה בכתב-היד המלה 'אלהיך' המופיעה בפסוק. השמטה זו תורת ברוב כתבי-היד שבדקנו. ככלל, לא הקפידו המעתיקים לצטט בדיוק ובשלמות את לשונות הר"ה, וראה על כך להלן. נעיר, כי העתקנו את נוסח כ"י ל1 על סימני הפיסוק המקוריים שלו – נקודה בראש השורה להפסקה קלה (מעין פסיק של היום), ונקודתיים לסיים הפירוש (מעין נקודה של היום).

[10]

יום קיבוץ גליות ובקושי כאילו הוא עצמו צריך להיות אוחו בידו ממש איש איש ממקומו כעניין שני אתם תלוקטו לאחד אחד מבני ישראל¹⁷ ואף בגליות שאר אומות מצינו כן ושכתי שבות בני עמון:

ברור שגרסה זו היא הרכבה מלאכותית של הגרסה הפשטית הקצרה (המופיעה, כזכור, בכ"י וינה 23 ווינה 24) על הגרסה הדרשנית המצויה ברוב כתבי-היד. ברי שאין זו גרסתו של רש"י ואף לא פרי עבודתו של ר' שמעיה, מה גם שאין בכ"י ל1 שום רמז המצביע על הגהה. סביר יותר לומר, שהיא עדות למלאכתו של סופר, אשר העתיק את פירוש רש"י מתוך כתב-היד של ר' שמעיה, אך השתמש לצורך עבודתו גם בכתבי-יד אחרים, שמהם הוסיף לעותק שלו מה שנראה לו חסר בכתב-היד הבסיסי. בדוגמה שלנו רשם המעתיק תחילה את הפירוש הפשטי שנקרא, שהוא, כאמור, הפירוש היחיד בכתבי-יד אחדים, ואחר-כך העתיק את כל הפירוש שהיה רשום בכתב-היד של ר' שמעיה. הסופר לא טרח אפילו ל'תפור' את הפשט עם הדרש על ידי הוספת נוסחה כגון 'ורבותינו דרשו' או כיוצא בזה. כך גם לא הבחין, שחזר למעשה פעמיים על הפירוש הפשטי, פעם בהתחלת הפירוש ופעם בסופו. ר' מכיר, מעתיקו של כ"י ל1, מצא הרכבת פירושים זו בעותק שעמד לרשותו, והעתיקה כמות שהיא, בלא כל הערה (3) פירוש רש"י לבמ' כד, ו, כ"י ל1:

כאהלים: כתרנומו לשון מור ואהל-ות. נטע ה' בגן ערן. לשון אחר כאהלים נטע ה' כשמים המתוחים כאהל נטע ה' לשון נטיעה מצינו כאהלים שני ויטע אהלי אפרנו לשון זה אינו שאם כן היה לינקד כִּאֲהֵלִים;

שלושה חלקים בפירוש זה: (א) אֲהֵלִים מלשון בשמים; (ב) אהלים מלשון אהל; (ג) דחייה הפירוש השני. אין ספק, שלא רש"י הוא שכתב את החלק השלישי של הפירוש. רש"י, וכעצם כל פרשן, לא היה מציג אלטרנאטיבה פרשנית כדי לדחותה לאלתר. ואכן כתבי-יד רבים אינם מביאים חלק זה כלל,¹⁸ ואפילו בדפוסים הרגילים הוא מובא בסוגריים. שמא נאמר שר' שמעיה הוא שכתבו? אם כן, מדוע לא הטעים, כדרכו, שזו הגהה שלו? נראה לבאר את העניין כך: רש"י פירש בתורה אהלים מלשון 'מור ואהל-ות', ואילו בגמרא (ברכות טו, סוף ע"ב-טז ע"א) סבר רש"י ששאלת ר' חמא בר חנינא 'למה נסמכו אהלים לנחלים' מבוססת על ההנחה, ש'אהלים' שבפסוקנו הוא מלשון 'אוהל'. התוספות על אתר דוחים את פירוש רש"י לדעתם יש לקיים את הפירוש 'אהלים' מלשון 'מור ואהל-ות' ולהניח ששאלת ר' חמא בר חנינא מבוססת על פסוק אחר בברכת בלעם - 'מה טובו אהליך יעקב'. נראה, כי הסתייגות זו של

17 גם כאן הציטוט אינו מדויק, לא בכתיב ולא בלשון. הפסוק, כידוע, הוא: 'אתם תלוקטו לאחד אחד בני ישראל'. מעתיקו של כ"י ל, כמו כל המעתיקים, הרבה לטעות בציטוט פסוקים. ראה על כך להלן, עמ' 110.

18 כתבי-יד ליידי 1 ופאריס 155, אף כי הם מתעדים את הפירוש השני: 'לשון אחר'.

התוספות עברה בעל-פה מבית-מדרש אחד למשנהו והיא באה לכיטוי בכמה כתבי-יד, בכללם כ"י ל1. עתה אפשר לשער את הדרך שבה נתהווה הנוסח של כ"י ל1: רש"י לתורה הציע רק את הפירוש 'אהלים' מלשון 'מור ואהל-ות', ואכן פירוש זה הוא המתועד כפירוש יחיד בכמה כתבי-יד.¹⁹ בבת-המדרש הוזכר פירוש רש"י לברכות ועל-כן הועתק בכמה כתבי-יד מלשון אחר (ולא כ'דבר אחר', כרגיל בלשון רש"י). נמצאו כמה תלמידי-יחכמים אשר לא ויתרו על ההסתייגות של התוספות ורשמוה בשולי ספריהם, איש-איש לפי סגנונו,²⁰ ומשם נתגלגלה לגופו של פירוש רש"י. כך מצאה ר' מכיר וכך העתיקה.

(4) פירוש רש"י לבר' יג, יא, מהדורת ברלינר והדפוסים:

מקדם - נסע מאצל אברם והלך למערבו של אברם נמצא נוסע ממזרח למערב, ומדרש אגדה הסיע עצמו מקדמונו של עולם, אמר אי אפשר לא באברם ולא באלהיו:

ביאורו הפשטי של רש"י צריך עיון, שהרי לוט נסע לכבר הירדן שהיא במזרחה של ארץ-ישראל ולא במערבה. הפירוש המילולי של 'מקדם' (= 'ממזרח') הוא, כנראה, מקורה של טעות גיאוגראפית מצערת זו. כבר ר' ישעיה מטראני הציג קושיא זו על המורה ותירץ מה שתירץ. גם ר"א"ם הקשה, אך הוא נשאר ב'צריך עיון'. הנוסח המובא בכ"י ל1 מפתיע:

מקדם: נסע מאצל אברם והלך למערבו של אברם נמצא נוסע ממזרח למערב למערבו של עולם אי אפשר לומר שהרי ים המלח במזרח של ארץ יש' הוא ומדרש אגדה הסיע עצמו מקדמונו של עולם אמר אי אפשר לא באברם ולא באלהיו:

הדגשנו את המשפט המביע הסתייגות מפירושו הפשטי של רש"י. הסתייגות זו שזורה בגוף הפירוש ואין לידה כל הערה על מקורה, לא מידי רבנו שמעיה ולא מיד ר' מכיר. ברור, אפוא, שלא נכתבה על ידי אחד משני הסופרים האלה ונראה, כי תלמיד-יחכם קשמה בשולי ספרו ומשם נכנסה אל גוף הפירוש. כך מצאה ר' מכיר וכך העתיקה. ושוב: גם כאן מציג לפנינו כ"י ל1 פירוש משל רש"י, אף שבוודאי אינו כך.

(5) פירוש רש"י לבר' יט, ט: 'ויאמרו גש הלאה ויאמרו האחד בא לגור וישפט שפוט'. להלן שלוש גרסאות של הפירוש בשלושה כתבי-יד:

כ"י מינכן 5	כ"י קאמברידג' 1518	כ"י ל1
ויאמרו גש הלאה כשאמר להם על הבנות אמרו לו גש הלאה לשון נחת ועל שאתה מליץ על האורחים אין מלאך לבך. ורבי יוסף קרא	גש הלאה...כשאמר להם על הבנות אמרו גש הלאה לשון נחת ד"א גש הלאה התרחק מעלינו וכן כל הלאה	ויאמרו גש הלאה כמו התרחק מכאן וסור מעלינו כל הלאה לשון הפרדה להלן

19 וינה 23, וינה 24, ואטיקאן 94, פאריס 37 ועוד.
20 כ"י פאריס 156: 'ואין אני מודה שאם כן היה לו לינקד כאוהלים'.

כ"י מינכן 5

כ"י קאמברידג' 1518

כ"י ל' 17

מפרש בעניין אחר גש הלאה אין
גש הלאה אלא לשון דחיפה
ודחייה כמו קרב אליך אל תגע
בי וכמו ואת האש זרה הלאה
וכמו והגלית אתכם מהלאה
לדמשק שאף כאן לוט היה מתחבט
לפניהם על האכסנים והם
אומרים לו קרב אליך אל תפגע
בנו שאם אתה אומר קרב אלינו
ושמע דברינו מה צורך לדבר
הזה והלא לוט קרוב אליהם
עומד כמו שמצינו ויצא אליהם
הפתחה אלא על כרחך לשון
הרחקה הוא והורה המורה
לדבריו

שבמקרא לשו' ריחוק כמו
זה וכמו הנה החצי ממך
והלאה אף כאן המשך להלן
והתרחק מעלינו ודבר
נזיפה הוא ועל שאתה מליץ
על האורחים איך מלאך לבך

זרה הלאה ואל תתמה על
לשון גישה האמור כאן
שכן דרך המקראות לדבר
כמו האומרים קרב אליך
ועל שאתה מליץ על
האורחים איך מלאך לבך

דוגמה זו מעניינת ביותר. נאמנה עלינו עדותם של כ"י מינכן 5 וכתבי־יד אחרים שרש"י ביאר
תחילה את כפילות המלה 'ויאמרו...ויאמרו...' 21 אך שוכנע על ידי ר' יוסף קרא שהפירוש
אינו מפרש נכונה את הביטוי 'גש הלאה'. כתבי־יד אלה הביאו את פירוש רש"י ואת פירוש
ר' יוסף קרא זה לצד זה בשלמותם. הפירוש של ר' יוסף קרא עבר בעל־פה מבית־מדרש
אחד למשנהו. בשלב מאוחר יותר נתקצר והועתק, כגרסאות שונות מעט זו מזו ובהשטח
שם בעליו, אל תוך פירוש רש"י עצמו. כתבי־יד אחדים, כגון כ"י קאמברידג' 1518, הביאו
תחילה את פירוש רש"י לויאמרו גש הלאה והציעו, באמצעות הנוסחה ד"א, את הפירוש
החלופי המקוצר של ר' יוסף קרא. אחר־כך הביאו את המשך פירוש רש"י ועל שאתה מליץ
וכו'... כתבי־יד אחרים סברו שאפשר לוותר על פירוש רש"י לויאמרו גש הלאה (שהרי
'הורה המורה לדבריו' של ר' יוסף קרא) והסתפקו בפירוש המקוצר של ר' יוסף קרא ובחלק
האחרון של פירוש רש"י. ר' מכיר, סופרו של כ"י ל', השתמש באחד מכתבי־היד האלה ועל
כן אין בכ"י ל' כל הערה על הגהה או תוספת. גרסתו משקפת, כנראה, דור שני או אפילו
דור שלישי של כתבי־יד שמסרו את פירוש רש"י.
הדוגמאות שלעיל מצביעות על הרכבה של פירושים בכ"י ל'. ממצא זה מערער את ההנחה
לפיה השתמש ר' מכיר רק בעותק המקורי של ר' שמעיה המביא, כביכול, את פירוש רש"י

21 השווה במנחת יהודה לר' יהודה בן אליעזר (תחילת המאה הארבע־עשרה), ממפרשי רש"י הראשונים.
ויאמרו ויאמרו – על שאמר לוט הנה נא לי שתי בנות השיבו גש הלאה, כלומר נתייעץ ברבר אך עתה
אין עת, ועל מה שאמר רק לאנשים האל השיבו האחד בא לגור, כלומר לא נשמע לך בזה, לכן כת
ויאמרו ויאמרו. לפי זה, ברור שריב"א ראה את פירוש רש"י בלא התוספת של ר' יוסף קרא.

כמות שהם. הדוגמה החמישית מאירה פן אחר של הנושא: יחסו של כ"י ל' לפירושיהם של
חכמי צרפת, ובמיוחד ר' יוסף קרא. חכם זה לא היה רק סופר שהעתיק את פירושי רש"י, אלא
גם מעין תלמיד־חבר בבית־מדרשו של זה. הוא הרבה להציע פירושים משלו ולרושםם בצד
פירוש רש"י. במקרים אלה נהג להדגיש: 'ואני הסופר [או המעתיק] יוסף בר' שמעון אומר...',
או בקיצור: 'ואני אומר' 22 רק כתבי־יד מעטים, במיוחד העתיקים שבהם, כגון כ"י מינכן 5
ואחרים, תיעדו את פירושי ר' יוסף קרא, ועוד בציון שמו. כתבי־יד אחרים שהביאו מפרשנותו
של ר' יוסף לא טרחו, בדרך כלל, להזכיר את שמו. כ"י ל' שייך לקבוצה האחרונה, ואכן
מצויים בו פירושים משמו של רש"י השייכים, לאמיתו של דבר, לר' יוסף קרא. כמה דוגמאות
בולטות מאלה יובאו להלן:
(6) הפירוש לבר' כד, ס, כ"י ל'.

את היי לאלפי רבבה. את זורעך תקבלו אותה ברכה שנאמ' לאברהם בהר המוריה
הרבה ארכה את זרעך וגו' יהי רצון שיהא אותו זרע ממך ולא מאשה אחרת.

כ"י מינכן 5 מביא גם הוא פירוש זה, אך מוסיף: 'מפי ר' יוסף קרא קבלתי פתרון זה'. גם
כ"י וינה 24 מציין בסוף הפירוש: 'מפי ר' יוסף בר שמעון'. אישור לאמיתותה של עדות זו
מצאנו ברשב"ם המביא את הפירוש ומטעים: 'זה פירוש ר' יוסף בר' שמעון קרא, ואולם
כתבי־יד רבים ודפוסים ראשונים אינם מתעדים את הפירוש כלל, שהרי אינו של רש"י.
(7) בר' כו, יג-יח. פסוקים אלה עוסקים בהתעצמותו של יצחק, בגירושו, בהליכתו לנחל
גדר ובחפירתו מחדש את הבארות שסתמו פלשתים אחרי מותו של אברהם. פסוק טו, ואת
הבארות אשר חפרו עבדי אביו בימי אברהם אביו סתמום פלשתים וימלאום עפר', נראה מיותר
ובודאי לא במקומו. בכתבי־יד רבים ובדפוסים, כולל מהדורות ברלינר, מובא על פסוק טו
פירוש רש"י רק לד"ה 'סתמום פלשתים': 'מפני שאמרו תקלה הם לנו מפני הגייסות הבאות
עלינו' (ואחריו ביאור למלה 'סתמום' על־פי התרגום) ואילו כ"י ל' וכ"י וינה 23 מקדימים
לפסוק זה את הפירוש הבא:

[היה]!

וכל הבארות אשר חפרו וגו' בנחל גרר היו ולפי שצריך לומר וילך משם יצחק וישב
ויחפור וגו' הווקק לכתוב וכל הבארות וגו' סתמום פלשתים. סתמום פלשתים תקלה
הם לנו וכר'...

הפירוש מוצג כחלק בלתי נפרד של פירוש רש"י. העיון בכ"י מינכן 5, כ"י וינה 24, דפוס
וומא ואחרים מראה, כי מקורו הוא ר' יוסף קרא. להלן נוסח פירושו של ר' יוסף קרא על
פי כ"י וינה 24:

22 ראה על כך ברלינר בהקדמתו למהדורת תרס"ה של פירוש רש"י.

[14]

ויהי לו מק' צא' ומק' בקר ועב' רב'. וכל הבא' אש' חפ' עב' אבי' הקורא סבור שבאותו מקום שהיה גר עם אבימלך מלך פלשתים היו הבארות ומשנתקנאו בו סתמום (אינו כן) ו²³ לא נכתב כאן כי אם לשבר האוןן שהרי הבארות היו בנחל גרר ולפי שרוצה לומר וילך משם יצחק ויחן בנחל גרר וישב שם וישב יצחק ויחפר את בארות המים אש' חפ' בימי אב' אבי' ויס' פלש' הקדים ולימדך כאן שסיתמום פלש' שלא תהא תוהה לויסתמום פלשת' אחרי מות אברה' כיוצא בו ולא הכירו כי היו ידיו כידי עשו אחיו וגו' כלומ' דבר זה גרם לו שנתברך לפני הגדול שלא הכירו אף זה נאמ' לשבר את האוןן לש' רבי יוסף ולשון רבנו שלמה המאור הגדול סתמום פלש' שאמרו תקלה וכו'....²⁴

אין ספק, שהפירוש המופיע בכ"י ל' ובכ"י וינה 23 הוא נוסח מקוצר של פירוש ר' יוסף קרא. פסוק טו, המיותר לכאורה, הוסבר על ידי ר' יוסף קרא כהקדמת אינפורמאציה הנחוצה להמשך הסיפור. שיטת ביאור זו, שפותחה והורחבה על ידי רשב"ם, התקבלה בכמה בתי-מדרש.²⁵ הפירוש לפסוקנו קוצר והוכנס, בהשמטת שם בעליו, לכמה כתבי-יד של פירוש רש"י על ידי מורי מקרא, וייתכן שבתחילה נכתב בשוליים. מכל מקום, מעתיקו של כתב-היד של ר' שמעיה הכניסו לגופו של פירוש רש"י, וכך קצאו ר' מכיר והעתיקו, בלא להעיר עליו. בשלב זה אולי לא ידע ר' מכיר עצמו את מקורו של הפירוש.

(8) שמ' כז, יט. כ"י ל' וכן כתבי-יד ודפוסים רבים מביאים לר"ה 'יתדות' את הפירוש הבא:

יתדות – כמין נגרי נחשת עשוין ליריעות האהל ולקלעי החצר קשורים במיתרים סביב סביב כשיפוליהן כדי שלא תהא הרוח מגביהתן ואיני יודע אם תחובין בארץ או קשורין ותלויין וכובדן מכביד שיפולי היריעות שלא ינועו ברוח ואומר אני ששמן מוכיח עליהם שהם תקועים בארץ לכך נקראו יתדות ומקרא זה מסייעני אהל כל יצען כל יסע יתדותיו לנצח:

קשה מאוד להניח, שמי שהודה 'ואיני יודע אם תחובין בארץ'. יוסף מיד 'ואני אומר שהם תקועים בארץ'. לכאורה יכולנו לשער, שיש כאן הגהה משל רש"י עצמו אשר נרשמה במצוותו על-ידי ר' שמעיה. אך עדותם של כתבי-יד שונים מבטלת השערה זו, שכן הם גורסים: 'ואומר אני יוסף בר' שמעון...'²⁶ כתבי-יד אחרים, כגון לידן 1, אופ' 34, פרמה 181 ועוד, אינם

23 תיקון הגרסה הוא על פי ברלינר, פליטת סופרים (לעיל הערה 9), עמ' 15.
 24 לשון כ"י מינכן 5: 'זהו לשון ר' יוסף קרא בר' שמעון ולשון המאור הגדול רבנו שלמה כרבי יצחק...
 25 על גישת פרשני צרפת ל'הקדמה' כשיטה פרשנית ראה מאמרי: 'שיטתו הפרשנית של רשב"ם בפירוש לתורה', תרכ"ז, מח (תשל"ט), עמ' 248-273.
 26 ראה א' ברלינר, פירוש רש"י לתורה (מהדורה א), ברלין תרכ"ז, עמ' 158, הערה כ.

מביאים כלל את הקטע 'ואומר אני וכו'...' (עד סוף הפירוש). נראה, כי פירושו של ר' יוסף קרא התקבל מהר על דעתם של חכמי בתי-המדרש, ובהופכו לנחלת הכלל נשכח שם בעליו. מכל מקום, גרסת כ"י ל' אינה גרסה ראשונית, היינו, פירוש רש"י בלבד, וכנראה גם לא גרסה תניינית, דוגמת אלו שעדיין זכרו את שמו של בעל ההסבר, אלא גרסה שלישית, לפחות. והנה, בנוסח פירוש רש"י שבכ"י ל' מצויים גם עקבות של פירוש רשב"ם,²⁷ היינו, פירושים שמקורם ברשב"ם אך בכתב-היד הם מיוחסים לרש"י:

(9) בר' מא, מד. לר"ה 'אני פרעה' מביא ברלינר שני פירושים של רש"י, שהראשון בהם מתועד בכל כתב-היד והשני – בכתב-יד אחרים בלבד. פירוש שני זה דומה מאוד לפירוש רשב"ם על אתר. נשווה ביניהם:

רש"י: ד"א אני פרעה – אני אהיה מלך ובלעדיך וגו' וזהו דוגמת רק הכסא. רשב"ם: אני פרעה – אני מלך וזהו רק הכסא אגדל ממך.

אם נניח שאמנם נכתב הפירוש הנ"ל הן על ידי רש"י הן ועל ידי רשב"ם תצוץ השאלה: מי שאב ממי? רשב"ם מרש"י, שקדם לו בזמן, או שמא רש"י, ששוכנע על ידי פירוש נכדו הצעיר והחליט, 'בשלב מאוחר, לצרף את פירוש נכדו לחיבורו? בדומה למהדורת ברלינר מביא כ"י ל' את שני הפירושים המיוחסים לרש"י בלי כל הערה מן הסוג 'ורבינו ציוני להגיה' וכדומה. יתרה מזאת, גרסתו רחבה מן הגרסה שאצל ברלינר:

ד"א אני פרעה אני אהיה מלך ובלעדיך וגו' וזהו רק הכסא והוצרך לכבוש לו כח בשעת נתינת הטבעת:

המשפט האחרון בגרסה זו אינו מובן כלל. הפתרון מצוי בגרסאות כתבי היד וינה 23 וואטיקאן 94, הוזהות לגרסת כ"י ל' בשינוי קטן: 'והוצרך לפרש לו בשעת נתינת הטבעת', 'לפרש' במקום 'לכבוש'. להבנת הפירוש הזה ראוי לשוב ולעיין בטקסט המקראי עצמו. תיאור טקס מינויו של יוסף למשנה למלך מצרים כולל שני חלקים: הכרות פרעה על החלטתו למנות את יוסף למשנהו (פסוקים לט-מ); ותיאור האצלת הסמכות ליוסף: מסירת הטבעת וכמה פעולות סמליות (פסוקים מא-מג) וקריאתה של נוסחת המינוי 'אני פרעה ובלעדיך לא ירים וכו'...' (פסוק מד). לכאורה, הנאמר בפסוק מד הוא חזרה על ההכרזה שהובאה כבר בפסוק מ, שרשב"ם מסבירה: 'בשעת נתינת הטבעת על ידי יוסף אמר לו כך'. הסברו של רשב"ם, על שני חלקיו, נתגלגל אל-נוסח פירוש רש"י שבקבוצת כתב-היד ל', וינה 23, ואטיקאן 94 באופן הבא: תחילה רק הפירוש לפסוק מד, דהיינו, הטעם לחזרה על ההכרזה של פרעה, פירוש שהופיע כידבר אחר' בכמה כתבי-יד ובמהדורות ברלינר; לאחר זאת הרחיב מאן שהוא את השאלה מרשב"ם כדי

27 ראה מאמרי: 'עקבות פירוש רשב"ם בנוסח פירוש רש"י לתורה', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ירושלים תש"ן, עמ' 79-86.

שהביאור יהיה שלם, וזהו הנוסח של כ"י ל1, וינה 23 וואטיקאן 94. אלא שכאן נפל שיבוש בטופס שממנו העתיק ר' מכיר את כ"י ל1 כאשר רשם 'לכבוש' במקום 'לפרש', בוודאי בשל הדמיון הגראפי שבין שתי התיבות. לענייננו נראה ברור, כי לא רש"י הוא שכתב את הנוסח המתועד בכ"י ל1, וכנראה גם לא ר' שמעיה, שהרי בכ"י ל1 אין כל ציון של הגהה או של תוספת, כאמור. כך גם אין להניח שר' שמעיה יכול היה לטעות ולרשום מפי רש"י 'לכבוש' במקום 'לפרש'. קרוב יותר לשער, שהעותק שממנו העתיק ר' מכיר היה נין ונכד לכתב-היד המקורי של ר' שמעיה, והספיק לקלוט לתוכו הוספות שונות בלי שחש להעיר על כך, ור' מכיר - מה שמצא, העתיק.

(10) בר' כג, יט. אחרי הפירוש לד"ה 'בכל באי שער עירו', המופיע בכל כתב-היד, בא בכ"י ל1 פירוש נוסף:

ואחרי כן קבר וגו' ויקם לו לאחוזת קברים. ומתחילה קודם שקברה לא קם לו אלא למקנה:

גם פירוש זה בא בלא ציון של הגהה או של תוספת, כביכול לפנינו פירושו של רש"י. אך כתב-היד שבדקנו אינם מתעדים פירוש זה וגם ברלינר אינו מעיר על כך דבר ונראה, על כן, שלפנינו קיצור פירושו של רשב"ם, שכן רשב"ם הוא שהעלה בפירושו את ההבחנה בין 'קם למקנה' לבין 'קם לאחוזת'. ההבחנה הזאת אומצה על ידי ר' יוסף בכור שור ועל ידי חזקוני, והיא מופיעה בכ"י וינה 23 בשם ר' שמואל, הוא רשב"ם, כהוספה בשוליים. יש להניח שגם בעותק של ר' שמעיה היה הפירוש רשום בשוליים, והמעתיק הכניסו לגוף פירושו של רש"י בלי הערה של תוספת, ובלי ציון של מקורו, וכך מצאו ר' מכיר.

נביא עתה דוגמאות אחדות שבהן צירף מעתיקו של כתב-היד של ר' שמעיה גרסאות שונות זו בצד זו ור' מכיר העתיקן כמו שמצאן, לפעמים בתוספת הערה, ולפעמים לאו. (11) בר' מד, י, סוף הפירוש לד"ה 'גם עתה כדבריהם', כ"י ל1

אני אעשה לכם לפני משורת הדין מן השורה אשר ימצא אתו וכו'...

בכתב-יד אחרים (ואטיקאן 94, אוקספורד 2440, דפוס רומא, דפוס אלקבץ) אנו מוצאים לפני משורת הדין, ואילו באחרים (כ"י וינה 23, דפוס רגיו) מופיע: 'לפנים מן השורה' אין ספק שר' שמעיה רשם רק גרסה אחת, אך מעתיקו של כתב-היד השתמש לצורך עבודתו בכתב-יד נוספים שנמצאה בהם הגרסה השנייה, והעתיק את שתי הגרסאות. כך מצא ר' מכיר בעותק שברשותו וכך העתיק, בלא כל הערה.²⁸

28 בכתב-היד רשומות שתי נקודות מעל המלים 'מן השורה', כפי שהדגשנו בפנים. כוונת הנקודות למחוק את המלים המסומנות. נראה, כי בעל הספר הוא שכתבן ולא המעתיק. ר' מכיר, במקרים דומים, העיר שהפירוש הוגה. כך העיר על המלים 'דומה כפורחת' (בר' מ, י); על המלים 'הנמצא כמותו' (בר' טז, לח); על הפירוש השני לד"ה 'אם זכרתי' (בר' מ, יד) ועוד.

(12) במ' לג, א. במשל המובא בשם ר' תנחומא נאמר במהדורות ברלינר ובדפוסים: והוליכו למקום רחוק לרפאותו, וכך גם בהרבה כתב-יד. מדרש תנחומא עצמו גורס: למקום אחר לרפאותו. ואילו בכ"י ל1 מופיע: 'למקום אחר רחוק לרפאותו', הרכבה של שתי הגרסאות. על המלה 'אחר' העביר מאן דהוא קו ור' מכיר לא העיר על כך דבר. מותר לשער, שבכתב-היד של ר' שמעיה נרשמה גרסת מדרש תנחומא, 'למקום אחר', אלא שמורים שְׁרָצו להחריף את משמעות המשל שינו וכתבו: 'למקום רחוק'. המעתיק של כתב-היד של ר' שמעיה היה נאמן לגרסת כתב-היד המקורי, אך גם לא ויתר על 'התיקון' שמצא בכתב-יד חדש יותר ועל-כן הביא את שתי הגרסאות. הקו שעל המלה 'אחר', מקורו, כנראה, בבעליו של כ"י ל1 ולא בר' מכיר, שהרי זה, כאמור, לא העיר עליו.

(13) בר' מט, כד, הפסוק 'ותשב באיתן קשתו' וכול'. רש"י פירש פסוק זה לפי הפשט ולפי הדרש. הפירוש הפְּשְׁטִי רשום בכתב-היד במקומו הרגיל, היינו, לפי סדר הפסוקים, ואילו ברוב כתב-היד ובדפוסים ראשונים ואחרונים מובא הדרש לא מיד אחרי הפשט כאן, אלא אחרי הפירוש לפסוק כו שלהלן, אחרי הפירוש לד"ה 'נזיר אחיו'. גם כ"י ל1 נהג כן, אך בגוף הפירוש ובאותיות רגילות כתוב, אחרי הפירוש הפְּשְׁטִי, המשפט הבא: 'ורבותינו דרשו ותשב באיתן קשתו וכו' לקמן'. אין זה, כמובן, פירוש או חלק מפירוש, אלא מעין הערה לקורא, המפנה את תשומת-לבו לכך שאמנם כאן היה צריך לבוא המדרש, אך הקורא ימצאנו לקמן. סביר מאוד להניח, שבכתב-היד המקורי של ר' שמעיה היה המדרש כתוב אחרי הפירושים לפסוק כו, כמו ברוב כתב-היד, ומעתיקו של כתב-היד לא רצה להעבירו לכאן על דעת עצמו, אך גם רצה למנוע תחושה שהמדרש חסר, ועל-כן הודיע כאן את הודעתו. מעתיק זה אינו ר' מכיר, שאלמלי כן היה מעיר בדרך כלשהיא על פריעת הסדר, כפי שעשה למשל כשהביא את הפירוש לשמ' יא, ה לא במקומו והעיר בשוליים: 'למ' (=כך מצאתי) בפירוש שכתב רבנו שמעיה ואיננו בפרשה.²⁹ אפשר, אולי, להסביר את שתיקתו של ר' מכיר כאן בדרך הבאה: פריעת הסדר בפירוש רש"י לשמ' יא, נדונה על ידי חזקוני ועל ידי ר' יהודה בן אליעזר בחיבורו 'מנחת יהודה', ומהם נודעה, כנראה, לר' מכיר, ואילו על שינוי הסדר בפירוש לבר' מט, כד לא העירו מפרשי רש"י, ור' מכיר לא הרגיש בו כלל והעתיק את ההערה 'ורבותינו ... לקמן' בלי לשים לב למשמעותה.

מכל מה שנאמר עד כה עולות, כמדומני, שתי מסקנות: (א) מצויים בכ"י ל1 פירושים שאינם של רש"י, אף-על-פי שכתב-היד משייך אותם לו; (ב) פירושים-הוספות אלה לא באו מיד ר' שמעיה, אלא מידי מעתיקים שונים שפעלו בדורות שבין ר' שמעיה לבין ר' מכיר. כמובן נראה, שהטופס שממנו העתיק ר' מכיר את פירוש רש"י היה טופס אַקְלָקְטִי, שהעתיק אמנם את כתב-היד המקורי של ר' שמעיה, אך הוסיף עליו, כמנהג הימים ההם, פירושים וכים שנשאבו מפירושיהם של חכמי הדור ומידיעות שרווחו בכתב-היד המדרש דאז. המסקנה

29 - ראה על כך גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 82-83.

[18]

הראשונה נראית לנו בטוחה, שהרי הפירושים הלקוחים מר' יוסף קרא ומרשב"ם אינם של רש"י, כמובן. כמורכב לא מתקבל על הדעת שרש"י הרכיב באורח מלאכותי פירושים זה על גבי זה, או שהציע פירוש כלשהו כדי לסתור אותו מניה וביה. נגד המסקנה השנייה אפשר, אולי, לטעון שר' שמעיה הוא שכתב את ההוספות הללו וחיבורו המקורי הוא החיבור שעמד לרשותו של הסופר ר' מכיר. לפי זה, לא נמנע ר' שמעיה מלכלול בספרו פירושים ששמע מפני בני-דורו הצעירים, כגון ר' יוסף קרא ורשב"ם, ולא חש חובה לציין את שמם. כמורכב נהג להכניס בספרו פירושים כפולים וגם ביקורת על פירושי רש"י. מה שנראה בעינינו כגיבוב של פירושים, נתפס אצלו כהעשרה של החיבור. אבל, טענה זו דחוקה מאוד; משום שהיא מרמזת לכך שר' שמעיה כתב את הספר בלא כל שיטה – פעם סימן ת' על הוספה ופעם לא, כאן הזכיר את שמו של בעל הפירוש הנוסף ושם לא. אך דומני, שהטענה מופרכת מכיוון אחר – מן ההוספות וההגהות שבכ"י ל1.

[7]

בכ"י ל1 מצויים מאות פירושים אשר רשום עליהם כי נוספו לפירוש רש"י, מהם דרשות ומהם פְּשָׁטִים, מהם ענייני לשון ומהם הפניות קצרות למקורות מקראיים מסייעים. דיוננו כאן איננו נוגע לתוכן ההוספות כשהן לעצמן, אלא לעצם קיומן בטופס האמור לשקף נאמנה את פירוש רש"י (אם אמנם העתיק הסופר את כתב-היד המקורי של ר' שמעיה, שהוא הנוסח הקרוב ביותר לפירוש רש"י עצמו). היינו יכולים להסביר עובדה זו בכך שעמד לרשותו של ר' מכיר הספר 'הגהות ר' שמעיה', שממנו ליקט פירושים ושיבצם בפירוש רש"י. בעשותו כן, דאג ר' מכיר, שהיה סופר קפדן, לציין לכל הגהה כדי שתובחן היטב מן הפירוש של רש"י עצמו. אך דא עקא שתשובה זו אינה עולה בקנה אחד עם שתי עובדות: (א) חלק מן ההגהות המיוחסות בכ"י ל1 לר' שמעיה מובאות בכתב-יד אחרים משמם של מפרשים אחרים או כתוספות סתם, בלא שם הפרשן; (ב) קיים שוני רב בסימון ההוספות בכ"י ל1 האומר דרשנו באופן כללי ניתן לחלק את התוספות, לפי סימונן, לשלושה סוגים: סוג א – תוספות שסימונן מזכיר את שמו של ר' שמעיה, כגון: 'כֹּךְ רִשִׁי' (=כך כתב ר' שמעיה); 'מִן כֹּךְ רִשִׁי' (=מפי רבי כך כתב ר' שמעיה); 'ת... כך ציוני ר' להגיה. כֹּךְ רִשִׁי. הסימון הרווח ביותר בסוג זה הוא: תְּרִשִׁי (=תוספת ר' שמעיה); סוג ב – תוספות המצוינות באות ת' בלבד או במלים 'הגהה' או 'תוספת', בלי ציון שמו של ר' שמעיה; סוג ג – פירושים המופיעים אמנם בעמודה של פירוש רש"י, אבל כתובים בנפרד וקאות קטנה מן האות שבה נכתב הפירוש הרגיל. להלן ננתח דוגמאות בולטות מכל אחד מן הסוגים האלה.

(א) בר' מא, ז. אחרי פירוש רש"י לד"ה 'והנה חלום', בא בכ"י ל1 הטקסט שלהלן:

ת' ואצל הפשט בעודו בשינה (!) סבור היה מעשה ממש ראה כשהקיץ הבין והנה חלום. אין זה אלא חלום. תְּרִשִׁי ודומה לו בבוקר והנה היא לאה.

דוגמה זו חשובה משום שהיא מתעדת פירוש המיוחס (לכאורה, לפחות, כפי שיידון להלן) לר' שמעיה, ואחריו היא מביאה, לחיזוק הפירוש, תוספת בלי ציון מקורה. והנה, פירוש זה, בשינויים לשוניים מעטים, מצוי בכ"י וינה 23 בשוליים, ושם הוא מיוחס לר' יוסף. הפירוש מובא גם בחזקוני. נשווה את הגרסאות:

כ"י ל1	כ"י וינה 23	חזקוני
ואצל הפשט בעודו בשינה	והנה חלום – בתחילה היה	והנה חלום – לפי שכל זמן שאדם
סבור היה מעשה ממש ראה	סבור שמראותיו אמת	יש כמדומה לו על החלום שהוא
כשהקיץ הבין והנה חלום	וכשהקיץ אז ידע כי חלום	מעשה ודבר אמת וכשמקיץ מתבונן
אין זה אלא חלום תְּרִשִׁי	היה ר' יוסף [ומתחת]	שהוא חלום כדרכיב והיה כאשר
ודומה לו בבוקר והנה היא לאה:	כאשר יחלום הצמא והנה [ההמשך קרוע]	יחלום הצמא והנה שותה והקיץ
		ונפשו שוקקה

כ"י ל1 ווינה 23 שווים בביאור המשפט 'והנה חלום' אך שונים בציון מקורו של הביאור (בהבאת הפסוק המסייע. כ"י ל1 מציין תְּרִשִׁי ומביא את הפסוק מבר' כט, כה, ואילו כ"י וינה 23 מייחס את הפירוש לר' יוסף ומביא את הפסוק מיש' כט, ה, כפי שהוא נמצא גם בחזקוני. נראה לנו לשער כך: ר' יוסף (כנראה ר' יוסף קרא) הסביר את התופעה הסגנונית של פתיחת משפט בתיבה 'והנה', והסברו התפשט בכתב-המדרש ונרשם בכמה כתב-יד משמו או כתוספת סתם. בשלב זה רשם סופר, שהעתיק את כתב-היד של ר' שמעיה, את הפירוש לצד פירוש רש"י בצירוף הסימון ת'. בשלב מאוחר יותר הוסיפו תלמידי-חכמים לפירושו של ר' יוסף פסוקים מסייעים. מעתיקו (הראשון? השני?) של כתב-היד של ר' שמעיה, שהושפע כנראה מרשב"ם, הוסיף את הפסוק מספר בראשית, ואילו מעתיקו של כ"י וינה הושפע, כנראה, מחזקוני והביא את הפסוק מישעיה. ר' מכיר מצא בעותק שהגיע לידינו את הפירוש בצירוף הציון ת' ואת התוספת לתוספת. כיוון שסבר, שהעותק שבידינו נכתב על ידי ר' שמעיה בעצמו, השם 'תְּרִשִׁי' במקום 'ת' והעתיק את הפסוק המסייע בלא כל הערה.

יהיו תולדות התהוותה של תוספת מורכבת זו אשר יהיו, ברור שהיא מצריכה דיון מתודש במשמעותו של הצירוף 'תְּרִשִׁי'. האם משמעותו, בכל מקום, תוספת של ר' שמעיה, או שמא כונתו, לעתים, תוספת שנמצאה בעותק של ר' שמעיה? הדוגמאות הבאות תטינה את ההכרעה לצד האפשרות השנייה.

(ב) בר' כז, כה, ד"ה 'ואלהים'. כ"י ל1 מביא פירוש ומציין בסופו: 'תְּרִשִׁי'. גם כתב-יד ליידין 1 ואוקספורד 187 מציינים: 'שמעיה'. כ"י פאריס 55 מביא: 'ת' שמעיה'. ברם, כבר ברלינר הדגיש, שבכמה כתב-יד הפירוש מלווה בסיומת: 'מפי ר' שמעון מורי'. פרט לכתב-יד היד הנוכרים אצל ברלינר מצאנו סיומת זו גם בכ"י פאריס 158. 'שמעיה' עשוי להתחלק ב'שמעון', אך קשה להניח שהצירוף 'תְּרִשִׁי' או המלה 'שמעיה' נתחלפו ב'מפי ר' שמעון מורי'. ההיפך סביר יותר. ביאור נוסף בשם 'ר' שמעון מורי' מובא בכמה כתב-יד לבר' לב,

ל, והוא מחזק את הסברה, כי ר' שמעון הוא בעל הפירושים ולא ר' שמעיה.³⁰ נשים לב שכתב-היד ליידין 1, אוקספורד 187 ופאריס 55 רשמו בסיום התוספת, 'שמעיה', בלי התואר ר'. נראה לשער כך: ר' שמעון הוא שהציע את הפירוש, ואכן הביאור הופיע בשמו בכמה כתב-יד. כתב-היד של ר' שמעיה הביא גם הוא את הפירוש ורשם בסופו שמע', שפירושו – 'שמעתי'. מעתיקו של כתב-היד רשם בטעות 'שמעיה', וכך העתיקו בחיבוריהם הסופרים שהיו תלויים באותו כתב-יד, 'שמעיה', בלי התואר ר'. ר' מכיר כתב: 'ת'ר'ש', כדרכו. (ג) בר' יב, יז. אחרי הפירושים לפסוקים יז-כ, כלומר, לא במקום המתאים, באה בכ"י ל1 תוספת זו:

ת' בר' רבי. נגעים גדלים גדולים מכל שבאו ועתידין לבוא על בני אדם. ואת בית. ועל אינש ביתיה. ומדרש ואת לרבות כתלים עמודים וכלים 'ת'ר'ש':

תוספת זו כוללת למעשה שני פירושים: פירוש דרשני לד"ה 'נגעים גדלים' ופירוש כפול, היינו, פירוש פֶּשְׁטִי ודרשני, לד"ה 'ואת ביתו'. כתב-היד שבדקנו אינם מתעדים את התוספת הזאת כלל. בדפוסים ובמהדורות ברלינר מובא רק הפירוש השני ובסופו ההערה: 'ברש"י ישן'. זהו כנראה השלב הראשון של קליטת התוספת בכמה כתב-יד מאוחרים ובדפוסים. מאוחר יותר נוסף הפירוש לד"ה 'נגעים גדלים' וכך הוא הופיע בכ"י ל1. אמור מעתה, שכ"י ל1 קלט את התוספת בשלב הסופי להפצתה. מסקנה זו מסתייעת גם מן העובדה שהתוספת רשומה בו שלא במקומה, שהוא בפסוק יז, אלא אחרי הפירושים לפסוקים יז-כ, שעניינם בסיפור שהותם של אברהם ושרה במצרים. קרוב לוודאי, אם כן, שאין לפנינו ביאור של ר' שמעיה, אלא תוספת סתם שמצא הסופר ר' מכיר בספר המיוחס לר' שמעיה, ולפיכך רשם ת'ר'ש', כדרכו.

להלן רשימה חלקית של תוספות המסומנות ב'ת'ר'ש' בכ"י ל1, אך בכתב-יד אחרים הן מתועדות כתוספות סתם: בר' לז, כח, ד"ה 'בעשרים כסף'; שמ' ג, טו, ד"ה 'זוה זכר' המשפט שבסוף הפירוש: 'וכן דוד...'; שמ' לב, יג, ד"ה 'לאברהם ליצחק ולישראל', המדרש 'אם לשרפה...'; במ' ח, יט, ד"ה 'ואתנה', המדרש מתחומא; במ' יא, א, ד"ה 'בקצה המחנה' המשפט בסוף הפירוש: 'וכן דוד אומר...'; במ' טז, טו, ד"ה 'יחור למשה'; במ' כב, לד, ד"ה 'לא ידעתי', הקטע 'אעפ"י שמשחבת...לא ידעתי'.

אין סיבה להעדיף את עדותו של כ"י ל1 על עדותם של כתב-היד האחרים. ראוי לשים לב שלא מצאנו עדיין שום כתב-יד המזכיר את שמו של ר' שמעיה, פרט למדרש על בר' כז, כח, שנדון לעיל. גם כתב-יד הנוהגים להזכיר שמות של בעלי תוספות, כגון כ"י מינכן 5, כ"י וינה 23 ואחרים, אינם מייחסים אף לא תוספת אחת לר' שמעיה. מותר אפוא להניח שבכל המקרים האלה 'ת'ר'ש' אינו מצביע בהכרח על מקור הפירוש – ר' שמעיה – אלא

30 ראה דעה אחרת אצל גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 78, הערה 36.

כנראה, על הספר שממנו נשאבה התוספת, דהיינו, הספר אשר חשבו ר' מכיר לספרו של ר' שמעיה עצמו. הנחה זו עשויה לקבל סיוע רב מן הדין בסוג הבא של התוספות.

הסוג השני של התוספות כולל, כאמור, פירושים מאוחרים, הבאים בכ"י ל1 בסימון 'ת' או בציון 'הגהה'. לכאורה אין מקום לדין כלל, שהרי כתב-היד בעצמו מעיד שהוא מביא תוספת. אך לענייננו חשובות תוספות אלה מאוד. מסתבר מהן שר' מכיר (או אולי הסופר של הטופס שממנו העתיק ר' מכיר את כ"י ל1) כלל בספרו, במודע ובמוצהר, תוספות מאוחרות אשר, כמובן, אינן מיוחסות לר' שמעיה. עובדה זו מערערת את ההנחה שלפיה לא העתיק הסופר אלא מכתב-ידו המקורי של ר' שמעיה. חלק מהתוספות אלה יידונו להלן:

(1) בר' כג, ט, ד"ה 'בכסף מלא'. המשפט 'גם דוד אמר...' המסומן בכ"י ל1 ב'ת', חסר בכתב-יד רבים וברוב הדפוסים הראשונים, ואילו בנותרים הוא מופיע בגרסה שונה מעט מזו של כ"י ל1. להלן גרסת הדפוסים: 'וכן דוד אמר לארונה בכסף מלא' לעומת גרסת כ"י ל1: 'גם דוד אמר כן לארנן בכסף מלא תנהו לי'. נוסח הדפוסים איננו מדויק, שכן שמו של היבוסאי אשר לו אמר דוד 'בכסף מלא' הוא ארנן (דבה"א כא, כב), ואילו ארונה הוא השם המופיע בשמ"א כא, ושם לא נאמר 'בכסף מלא'. יוצא מכך שסופרו של כ"י ל1 הוא שהעתיק את התוספת מכתב-יד אחרים, ותוך כדי העתקה תיקן 'ארונה' ל'ארנן' וגם ציטט את המשפט השלם 'בכסף מלא תנהו לי'. והרי כאן עדות לזמנה המאוחרת של התוספת.

(2) בר' כג, יא, ד"ה 'נתתי לך'. על הפירוש הרגיל נוסף: 'ואני אומ' נתתי נותן אני כמו הרימותי ידי בי נשבעתי לשון הווה כולם ת'. דוגמה זו תידון בהמשך.

(3) בר' מא, כו. אחרי הפירוש לד"ה 'שבע שנים שבע שנים', באות כ"י ל1 שתי תוספות זו לצד זו, האחת בסימון 'ת רבנו שמעיה', והאחרת – 'ת' בלבד. יש כאן רָאִי ברורה להבחנה שהבחין הסופר בין שני סוגי התוספות האלה.

(4) ויק' כג, טז. הקטע 'ואני אומ'...תספר', החסר בהרבה בכתב-יד, מובא בכ"י ל1 בציון המלה 'הגהה', ואחריו בא הקטע 'מקרא מסורס ופשוטו עד קאי אתרויהו אממחרת ואחמשים ופירושי מפרש עד ולא עד בכלל' ולצדו המלה 'תוספת'. קטע זה מובא כתוספת גם בכ"י מינכן 5 ובכ"י פאריס 156.

(5) ויק' כה, ל. בראש העמוד ובאותיות קטנות מובאים, זה בצד זה, שני פירושים: האחד בימין העמודה של ד"ה: 'אשר לא חומה' והאחר בשמאל העמודה של ד"ה 'לא יצא ביובל'. שני הפירושים מוצגים כהוספות, שהרי הם כתובים באות קטנה, ולפני הפירוש השני רשום 'הגהה'. ואכן, מעדותם של הרבה כתב-יד עולה, כי אלו תוספות מאוחרות.

דוגמאות אלו ואחרות מלמדות: (א) כ"י ל1, כמו רוב כתב-היד, מכיל הרבה תוספות סתמיות לפירוש רש"י, ולא רק תוספות של ר' שמעיה; (ב) המעתיק עצמו היה מודע לכך, כפי שמראָה דוגמה 3; (ג) תאריך הופעתן של חלק מן התוספות, כמו גם רישומן בכ"י ל1, מאוחר, כפי שעולה מדוגמה 1. נדון עתה בסוג השלישי של התוספות, וזאת על פי הדוגמאות שלהלן:

(1) במ' טז, ד, ד"ה 'ויפל על פניו'. פירוש רש"י שבדפוסים הוא:

ויפל על פניו – מפני המחלוקת שכבר זה בידם סרחון רביעי. חטאו כעגל ויחל משה, במתאוננים ויתפלל משה, במרגלים ויאמר משה אל ה' ושמעו מצרים, במחלקתו של קרח נתרשלו ידיו, משל לבן מלך שסרח על אביו ופייס עליו אוהבו פעם ושתיים ושלוש, כשסרח רביעית נתרשלו ידי האוהב שהוא אמר עד מתי אטריח על המלך שמא לא יקבל עוד ממני.

הפירוט 'חטאו כעגל... במתאוננים... במרגלים... נתרשלו ידיו' חסר בהרבה כתבי-יד. הוא מופיע בכ"י אוקספורד 193 ובכ"י מינכן 5 בצירוף הסימן 'ת'. בכ"י ברלין 141 ובכ"י וינה 24 מופיע קטע זה בסוף הפירוש, שלא במקומו, ובכ"י ל1 הוא בא בעמודה של פירוש רש"י. אך בנפרד מגוף הפירוש ובאותיות קטנות. ברור שעמוד כזה מורה על תוספת. אין המדובר בתוספת של ר' שמעיה, שכן באותו עמוד עצמו מובאות שתי תוספות אחרות, בציון המקור, בעוד שהקטע שלנו לא סומן כלל. להלן נזכיר דוגמאות נוספות מן הסוג הזה, בלי להציג ניתוח טקסטואלי רחב:

(2) בר' יד, ז, ד"ה 'עין משפט היא קדש'. הקטע 'ואונקלוס תרגמו כפשוטו מקום שהיו בני המדינה מתקבצים שם לכל משפט' חסר בכמה כתבי-יד ודפוסים ראשונים, כגון ואטיקאן 94 דפוס רגיו ועוד. פסוק ט, הפירוש לד"ה 'ארבעה מלכים את החמשה', חסר בכמה כתבי-יד (בכ"י מינכן 5 ובכ"י וינה 24 הוא בא אחרי הפירוש לפסוק ב, דהיינו שלא במקומו, וגם זה סימן לתוספת). שני קטעים אלה באים בכ"י ל1 יחד עם פירוש רש"י, אך בצדו ובאותו קטנה.

(3) בר' כב, יג. לצד הפירוש לפסוק זה, אבל באות קטנה, כתוב בכ"י ל1: 'ולפי האגדה אחר כל דברי המלאך והשכינה ואחר טענותיו של אברהם'. פירוש זה אינו מתועד בכתבי-ידו שבדקנו, אך הוא מופיע בדפוס אלקבץ. בדפוסים הרגילים הוא בא בסוגריים, תחת הנוסחה 'ס"א' (=ספרים אחרים).

(4) ויק' כג, מב. אחרי הפירושים לד"ה 'האזרח' ולד"ה 'בישראל' מביא כ"י ואטיקאן 94 את הפירוש הבא: 'האזרח להוציא את הנשים שלא תלמד מתמשה עשר בניסן לחייבן בסוכה כבמצה'. הרמב"ן ובעל 'ספר זכרון' מזכירים גם הם פירוש זה, אך הוא חסר ביתר כתבי-ידו שבדקנו וכן גם במהדורות ברלינו ובדפוסים הרגילים. זוהי, בלי ספק, תוספת מאוחרת. כ"י ל1 מביא את הפירוש באותיות קטנות, באמצע העמודה של פירוש רש"י, ובכך הטעים הסופר שגם הוא ידע שפירוש זה הוא תוספת לפירוש רש"י.

(5) ויק' כד, ט. הפירוש לפסוק זה, ד"ה 'והיתה וד"ה 'ואכלוהו', חסר בהרבה כתבי-יד בכתב-היד שלנו הוא בא באות קטנה, לצד פירוש רש"י, חציו בעמודה עצמה וחציו בשוליים.

(6) במ' טז, טז. המשפט – הלקוח מתנחומא – 'נתחנונו האש ולא תאכלנו', המסיים בכמה כתבי-יד את המדרש לד"ה 'אל תפן אל מנתחם', חסר בהרבה כתבי-יד. כ"י ל1 מביאו באות קטנה, בתוך הפירוש עצמו.

(7) במ' כב, יב. הפתגם 'אמרו לצירעה לא מדובשיך ולא מעוקצין', החסר בהרבה כתבי-יד, מובא בכ"י ל1 בתחתית העמוד, באות קטנה.

(8) במ' כב, כח. הפירוש הדרשני לד"ה 'זה שלש רגלים' חסר בכמה כתבי-יד. בכ"י מינכן 5 מודגש שהוא תוספת. בכ"י ל1 הוא בא באות קטנה, לצד הפירוש הרגיל.

(9) במ' לא, כג. הפירושים לד"ה 'וכל אשר לא יבא באש' ולד"ה 'תעבירו במים' רשומים בכ"י ל1 בצד שמאל של העמודה ובאותיות קטנות. בהרבה כתבי-יד הם חסרים.

ביקורת הטקסט מגלה, כי גם פירושים המוצגים בכ"י ל1 כפירושי רש"י לכל דבר הם, למעשה, תוספות מאוחרות. נסתפק בדוגמאות אחדות בלבד, ומביניהן יושם דגש על פירושים שניתן, כמדומני, לאתר את מקורותיהם.

(1) בר' יח, ג, ד"ה 'ויאמר אדני אם נא וגו''. על דברי רש"י 'לגדול שבהן אמר' מקשה חזקוני על אתר: 'ומהיכן הכיר הגדול?' והוא מציע תשובה, שהיא למעשה עיבוד חופשי מורחב של יסודות המצויים במדרש חז"ל (בר"ר מח, ט). והנה, תשובה זו מצאנו כמעט מלה במלה בכ"י ל1:

כ"י ל1	בחזקוני
ומהיכן הכיר את הגדול ראה אותן מהלכין בדרך	ומהיכן הכיר הגדול ראה אותן מהלכין בדרך
ברוך רב ושני תלמידים הרב באמצע גדול	הרב ושני תלמידיו הרב באמצע גדול מימינו
בימינו וקטן בשמאלו וזו היא שניינו	וקטן משמאלו וזהו ששנו רבותינו [בבלי
וכן מצינו בשלשה מלאכי השרת שבאו אצל	יומא לו א] וכן מצינו בשלשה מלאכים שבאו
אברהם מיכאל באמצע גבריאל מימינו	אצל אברהם מיכאל באמצע גבריאל מימינו
ורפאל משמאלו:	ורפאל משמאלו.

מהו מקורו של ביאור זה? בוודאי לא רש"י, וזאת מכמה טעמים: ראשית, אין כאן פירוש במשמעות המקובלת של המושג, אלא מעין הרחבה ספרותית, פרי יצירתו של חזקוני. אילו היה ההסבר מצוי ברש"י, לא היה חזקוני טורח להביאו, כמוכן. שמא תאמר, לא היה הביאור בפירוש רש"י שבו השתמש חזקוני, אך כתוב היה בספר של רבנו שמעיה? אף טענה זו אינה סבירה, שהרי לא ייתכן שחזקוני המציא מדעתו פירוש הזה באופן מילולי לפירוש רש"י; שנית, הקטע אינו מופיע ברוב כתבי-היד, ובמיוחד לא באלה שנכתבו קודם זמנו של בעל חזקוני, ר' חזקיה בן מנוח, כגון כ"י מינכן 5 ואחרים; שלישית, עדותו של ר' יהודה בן אליעזר, בעל מנחת יהודה על פירוש רש"י, מרע: הוא מביא את הביאור. בשם חזקוני.

כ"י ל1 מביא את הקטע הזה בתוך פירוש רש"י בלא כל הערה, כאמור. נראה כי כך הופיע הפירוש בספר שממנו העתיק ר' מכיר, וכך תיעדו. גם כ"י וינה 23 וכ"י ואטיקאן 94 מתעדים את הביאור הזה.

(2) בר' כו, כט. פירוש רש"י, לפי הדפוסים, הוא: 'לא נגענוך – כשאמרנו לך מעמנו'. לפירוש קצר זה מצורף בכ"י ל1 ובכ"י וינה 23 ביאור הדומה מאוד לזה שמביא חזקוני:

כ"י ל1

לפי שאמר להם אתם [צריך להיות ואחם]
שנאתם אותי ותשלחוני השיבוהו אם
שלחנך לא נגענך ונשלחך בשלום:

חזקוני
לפי שאמר להם ואתם שנאתם אותי השיבוהו
אם שלחנך לא נגענך ונשלחך בשלום.

ביאור זה אינו מופיע בכתב-היד העתיקים וגם לא ברוב כתב-היד האחרים. בכ"י פאריס 156 הוא רשום בשוליים. אין ספק שמקור הביאור הוא חזקוני ומשם נתגלגל לכ"י ל1, לכ"י וינה 23 ולכ"י פאריס 156.

(3) בר' לח, יג, ד"ה 'עולה תמנתה'. בר' מז, כד, ד"ה 'ארבע הידות'. בכ"י ל1 באים הפירושים בסימון 'ר' ו'ש וברור שהם קיצור פירושו של חזקוני.

(4) בר' יח, ב, ד"ה 'והנה שלשה אנשים'. על פירוש רש"י למקום זה כתב בעל 'מנחת יהודה', ר' יהודה בן אליעזר: 'פירש רש"י שאין מלאך אחד עושה שתי שליחות וקשה שהרי הוא [רש"י בעצמו] פירש לאלתר ורפאל שריפא את אברהם הלך משם להציל את לוט, ויש לומר דרפואה והצלה אחת היא ואין זה אלא שליחות אחת'. תירוץ זה התקבל בדרך-כלל (והוא נזכר בתוספות לבבא מציעא פו ע"ב ד"ה, 'הוא דאתא לשזביה ללוט'), ונמצאו תלמידי חכמים שהודרו לתקן על-פיו את נוסח פירוש רש"י לפסוק. להלן גרסת כ"י ל1:

והנה שלשה אנשים אחד לבשר את שרה ואחד להפוך את סדום ואחד לרפות את אברהם ולהציל את לוט ושליחות של הצלה ורפואה אחת היא [ההרגשה שלי. א"ט] שאין מלאך אחד עושה שתי שליחות... ורפאל שריפא את אברהם הלך משם להציל את לוט...

אין ספק שאין זה הנוסח המקורי, ועדותם של ר' יהודה בן אליעזר ושל רוב כתב-היד מוכרעת. המשפט המודגש בא בתוך הפירוש המקורי כתירוץ לקושיא של ר' יהודה בן אליעזר, קושיא שנדונה, כאמור, כבר בתוספות. ההוספה מצויה גם בכ"י ואטיקאן 94, כ"י וינה, 23 כ"י פאריס 37 וכ"י פאריס 156.

(5) בר' מה, טז. לד"ה 'וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו' אין בדפוסים ובכתב-היד שבדקנו כל פירוש משמו של רש"י, ואילו הפירוש שמביא כ"י ל1, בלא כל הערה, אינו אלא קיצור פירושו של ר' יוסף בכור שור, כפי שמלמדת ההשוואה שלהלן:

כ"י ל1

שהיו מצטערין על עבד שהיה
מושל עליהם כששמעו שהוא
ממשפחה גדולה שמחו לדבר.

ר' יוסף בכור שור

כי היה קשה להם כי יוסף לא הגיד את עמו ואת מולדתו
...והיה סבורים שהוא ממשפחה גרועה... והיה קשה להם
שארם שאינו כהוגן מושל עליהם אבל אחר ששמעו שבאו
אחיו והוא מגדולים... שמחו והוסיפו הוד על הודו וכבוד על כבודו.

(6) דב' י, ח"ט. הקטע 'לשאת את ארון הלויים... מבית המלך' חסר בהרכה כתב-היד, כגון כ"י וינה 23, כ"י וינה 24, כ"י ואטיקאן 94 ועוד. בכ"י מינכן 5 נרשם הפירוש בשוליים ומשם

– שיער ברלינר – נתגלגל לכתב-היד המאוחרים. בכ"י פאריס 156 ובדפוס רגיו נכתב הקטע שלא במקומו, אלא אחרי הפירוש לפסוק י, ועל כך העיר בעל 'ספר זכרון' על אתר: 'לא ידעתי למה נכתבה בפירושי הרב שלא במקומה'. נראה ברור, כי הקטע הוא הוספה מאוחרת, ואכן בכ"י פאריס 37, סימן המעתיק בסופו: 'הגהה'. כ"י ל1 מביא את הקטע במקומו, בלי כל הערה. קשה מאוד להתעלם מן העובדה שהרכה כתב-היד לא תיעדו את הקטע וכן מן הדרך שבה נתגלגל מן השוליים אל גוף הפירוש, תחילה שלא במקומו המתאים ולבסוף במקומו. כן אין כל סיבה לדחות את עדותו של כ"י פאריס 37. מותר אפוא להסיק, שהפירוש הוא תוספת לפירוש רש"י, אף-על-פי שאין הדבר מפורש בכ"י ל1.

(7) במ' כד, ה, ד"ה 'מה טובו אהליך'. הפירוש השני לדיבור זה, המוצג בדפוסים כד"א, חסר בכמה כתב-היד, כגון כ"י וינה 23, כ"י ואטיקאן 94 ועוד. בכ"י מינכן 5 הוא מסומן כתוספת, ואילו בכ"י ל1 הוא מופיע בתוך פירוש רש"י בלא כל הערה. אף במקרה זה נראה, שחוקה עדותם של כתב-היד שהוזכרו לעיל מעדותו של כ"י ל1.

דיוננו זה מחזק, אם כן, את מסקנתנו הקודמת (לעיל, עמ' 101), דהיינו, שיש בכ"י ל1 הרבה פירושים המוצגים כפירוש רש"י, אך אינם אלא הוספות מאוחרות. כמו-כן הוא מחזק את המסקנה שנוסח כ"י ל1 כולל פירושים שהם מאוחרים לתקופתם של רש"י ושל ר' שמעיה, ובכללם גם פירושים משל חכמי סוף המאה השתים-עשרה, כמו בעלי התוספות ור' יוסף בכור שור, ומשל סוף המאה השלוש-עשרה, כמו ר' חזקיה בן מנחם, בעליו של חזקוני. לפי זה אין להקדים את זמן כתיבתו של כ"י ל1 למחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה.³¹ מסקנה זו אינה עולה בקנה אחד עם תחושת העתיקות שיוצרות הערותיו הרבות של ר' מכיר, סופרו של כ"י ל1. מן הראוי לעמוד מעט על טיב עבודתו של סופר זה.

[ה]

השוואתו של כ"י ל1 עם כתב-היד אחרים, עתיקים ומאוחרים כאחד, מצביעה מיד על הרמה המקצועית הגבוהה של העתקתו.³² במבט ראשון, כמעט שאין למצוא בו גרסאות משובשות או שגיאות כתיב גסות (לבד מכתוב השונה מזה של נוסח המסורה, כפי שנראה בהמשך). הדיוק הקפדני, העולה מהערותיו של ר' מכיר על החריגות שמצא בכתב-היד שהשתמש בו,

31 מצבו של כתב-היד קשה מאוד: דפיו קרועים, הכתיבה מטושטשת, הדיו דהוי ועוד; סימנים אלה אינם מעידים על עתיקותו, אלא הם תוצאה של שימוש אינטנסיבי. כ"י ל1 הכיל גם את טקסט התורה, גם את חרוגם אונקלוס וגם את ההפטרות, ושימש את בעליו בשבתות ובימים טובים ונתבלה מרוב שימוש. לעומתו כ"י מינכן 5, שנכתב ב-1233, נשמר יפה והוא קריא מאוד.

32 אף-על-פי שידוע, שכל העתקה מועדת לטעויות. ראה על כך: R. Marichal, 'La critique des textes', *L'Histoire et ses méthodes*, Paris 1961, pp. 1247-1366. ההנחות וההנחיות שהוצעו במאמר יטורי זה על ביקורת טקסטים לאטיניים בכתב-היד מימי הביניים, כוחם יפה, בדרך-כלל, גם לטקסטים עבריים.

עוד מחזק רושם זה. ברם הרושם הזה מתעמעם נוכח הטעויות הרבות המתגלות בבדיקה יסודית יותר, כפי שמלמדות הדוגמאות שלהלן:

(1) פעמים אחדות העיר ר' מכיר, כי תיעד בדיוק ובנאמנות את פירוש רש"י כפי שפָּתְבוּ ר' שמעיה, גם כשגרסת ר' שמעיה היתה שגויה. בשל כך נאלץ, לדבריו, לכתוב 'ראה ראינו' במקום נוסח המסורה 'ראו ראינו' (בר' כו, כח); 'והימים הראשונים' במקום 'והימים הראשנים' (במ' ו, יב); 'לא יעבד עוֹד' במקום 'ולא יעבד עוֹד' (במ' ה, כה); 'מחלה ונועה' במקום 'מחלה נעה' (במ' כז, א). אכן דייקנות מופלגת! יש לציין כי גרסאות שגויות אלו ממש חוזרות בהרבה כתבי־יד ואינן מיוחדות לכתב־היד שהיה בידי ר' מכיר. אבל, יתרה מזאת, הטקסט שנכתב בידי ר' מכיר זרוע שגיאות מן הסוג שהוא בעצמו העיר עליו; למשל: 'ויקוצו' במקום 'ויקצו' (שמ' א, יב); 'האובנים' במקום 'האבנים' (שמ' א, טז); 'בוכה' במקום 'בכה' (שמ' ב, ו); 'בסבלותם' במקום 'בסבלתם' (שמ' ב, יא); 'יורא' במקום 'יירא' (שמ' ב, יד); 'הנה אנכי' במקום 'והנה אנכי' (בר' כח, כ); 'זרועיו' במקום 'זרעי ידיו' (בר' מט, כד); פעמיים באותו פירוש); 'צפונה ונגבה' במקום 'וצפונה ונגבה' (ציטוט של בר' כה, יד, בפירוש לבר' מט, כו). בכל המקומות האלה, ואף במאות מקומות אחרים, חרג ר' מכיר מן הנוסח של המסורה בלא להעיר על כך דבר.³³

(2) ר' מכיר מציין פה ושם גרסאות מיוחדות משמו של ר' שמעיה ואף מצביע על הגרסה הנכונה. למעשה הגרסאות 'המיוחדות' הללו מתועדות בהרבה כתבי־יד אחרים. הגרסה המתוקנת 'והוציאו עדות' במקום 'והוציאו ערות' (בר' יט, לו), שמייחס ר' מכיר לאביו ר' קרשביה, מופיעה בבעלי התוספות ובחזקוני, המסתמכים על בראשית רבה, והיא מתועדת בכ"י פאריס 158 ובכ"י פרמה 682. כ"י פאריס 156 מתעד בגוף הפירוש 'ערות', אך מעיר בשוליים: 'כלומר בתוליהן חזקוני'. הגרסה 'בלהטיהם' = בלחשיהון' (שמ' ז, יא) היא גרסת כל כתב־היד, ואחדים מהם, כגון כ"י מינכן 5, מטעימים: 'כתרגומ'. ההסבר כי כף יוגית שהיא עשויה כגון שלנו נ' (שמ' כט, ב) אינו מיוחד לכ"י לו, אלא מופיע, בשינויים מזעריים, בהרבה כתבי־יד. הגרסה 'יקרא בשמא ה' (שמ' לד, ה) כגרסה חילופית ל'וקרא בשמא דה' מובאת על ידי בעל ספר זכרון כגרסה הנכונה בנימוק של 'נוסחה ישנה מאד'.
(3) דב' יז, ה. סופרו של כ"י לו רשם את נוסח הד"ה כפי שמצאו בטופס שלפניו:

והוצאת אל שעריך את האיש ההוא, ועל נוסח זה העיר בשוליים: 'כ"מ מכת' יד רבנו שמעיה'. גרוסמן משבח את הסופר, שכן 'גם כאן שמר ר' מכיר בגוף פירוש רש"י על נוסח ר' שמעיה, אף ששיבוש הוא ומקורו בפליטת קולמוס'.³⁴ לכאורה אין כאן שיבוש בלבד, אלא גם השמטה, שהרי המשפט השלם הוא: 'והוצאת את האיש ההוא או את האשה ההיא אשר עשו את הדבר הרע הזה אל שעריך'. לאמיתו של דבר אין כאן לא השמטה ולא שיבוש, ובעצם גרסת כ"י לו מצויה ברוב כתב־היד. מסתבר שהגרסה המקוצרת והמסורסת הזאת משקפת את מגמתו של הפרשן. רש"י דן כאן בהגדרתו של המושג 'שער', ולא במעשה האיש והאשה, והוא קובע, על יסוד גזרה שווה, שכוונת הכתוב היא הוצאה לשער של החוטא, היינו, לעיר מגוריו, ולא ל'שער' במשמעות של בית־דין. גרסת כ"י פאריס 156 מבארת יפה את העניין: '(ו)הוצאת אל שעריך – זה שער שעבד בו (עבודה זרה). את האיש ההוא – המתרגם לתרע בית דינך...'³⁵

דוגמה זו חשובה בשל טעם עקרוני: במקומות רבים מאוד (עשרות, ואולי מאות) ר' מכיר מתעד דיבורים מתחילים בנוסח 'משובש', בלא להעיר דבר; לדוגמה: 'לא תקח אשה מבנות הכנעני' במקום 'לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני' (בר' כד, לו); 'מה זאת עשה לנו' במקום 'מה זאת עשה אלהים לנו' (בר' מב, כח); 'ויהיו במדבר וימצאו' במקום 'ויהיו בני ישראל במדבר וימצאו' (במ' טו, לב);³⁶ 'ולא תטע עץ אצל מזבח' במקום 'לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח' (דב' טז, כא); 'לא יבא בקהל' במקום 'לא יבא בקהל ה'' (דב' כג, ג); גרסאות אלו, החוזרות בהרבה כתבי־יד, אינן שיבוש, אלא נוהג רווח בהבאת דיבור המתחיל.³⁷ נוסח הדיבורים המתחילים בפירוש רש"י הוא נושא הטעון חקירה בפני עצמו, ואכמ"ל.

נוסף, שגם בגוף הפירוש המתועד בכ"י לו מצוטטים פסוקים בלא הקפדה על דיוק, למשל: 'וגם הוא יהיה לעם ויגדל' במקום 'גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל' (בר' מח, ט); 'לא נתכנו עלילות' במקום 'ולו נתכנו עלילות' (מובא בפירוש לשמ' ה, ח); 'ויקן את חלקת השדה לנטות אהלו' במקום 'ויקן את חלקת השדה אשר שם אהלו' (בר' לג, יט, המובא בפירוש לשמ' ו, ט) ועוד דוגמאות רבות מאוד.

(4) במ' טו, לד, ד"ה 'כי לא פרש מה יעשה לו'. על מקרה זה כותב גרוסמן:

ברש"י: 'באיזו מיתה ימות אבל יודעים היו שמחלל שבת במיתה'. ברש"י שבכתב־יד לייפציג חסרה התיבה 'במיתה'. מעל השורה מצויה הערה: 'כאן לא כתב רב"ש

34 גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 86.

35 נראה ברור כי גרסה זו היא מאוחרת.

36 כאן הוסיף מישוהו בשוליים: 'בני ישראל'. הכתיבה השונה והדיו הדהויה אינם מאפשרים לייחס תיקון זה לר' מכיר.

37 בניגוד לדוגמאות אלו, שבהן נשמטו מלים מן הדיבור המתחיל, בדב' יז, ה הפסוק סורס, ואולי בשל כך העיר ר' מכיר את הערתו.

33 כך, למשל, בפירושו לבר' כ, יג, רש"י מביא פסוקי מקרא שונים כדי לכאור את המושג 'תעה'. הפסוק האחרון מאלה הוא 'יתעו לבלי אכל' (איוב לח, מא) והסברו, כפי שמתעדים כתבי־יד ודפוסים וכן ברלינר: 'יצאו ויתעו לבקש אוכלם'. הסבר זה אינו מוצלח, שכן הוא חוזר על הפועל 'תעה' כדי לבאר אותו עצמו. גרסת כ"י לו בעייתית יותר: 'יצאו ויטעו לבקש אוכלם'. לאמיתו של דבר, הגרסה הנכונה מובאת בכמה כתבי־יד (כ"י וינה 23, כ"י פאריס 156 ועוד), המתעדים: 'יצאו וינועו לבקש אוכלם' ו'ינועו נתגלגל ל'ויטעו', ומעתיקים סברו, כי 'ויטעו' הוא שגיאת כתיב ו'תיקנו' ל'ויטעו'.

במיתה... מקרה זה מאלף ביותר ועדותו היא בעלת משקל רב... (ר' מכיר) ידע שיתכן שר' שמעיה השמיט התיבה 'במיתה' בטעות. אף על פי כן השאיר את הנוסח כמו שיצא מתחת ידיו של ר' שמעיה, בלא לתקנו, והסתפק בהערת שוליים על המניע למעשה זה, פן ייחשב הוא, ר' מכיר, כטועה. זאת עדות מרשימה ליחסו המיוחד של ר' מכיר לנוסח של ר' שמעיה ולכבוד הנדיר שהוא נהג בו.³⁸

כתב־היד שבדקנו (מינכן 5, לידן 1, פארמה 181, וינה 23, וינה 24 ועוד) מתעדים את המשפט בשלמותו. אולם מצאנו שכ"י פאריס 156, בדומה לעותק שהיה בידי ר' מכיר, השמיט את התיבה 'במיתה', וכ"י פאריס 55 תיעד: '... שהמחלליה (!) מות יומת'. נראה, כי בספר שעליו נסמך כ"י פאריס 55 היתה חסרה התיבה 'במיתה', וסופרו של כתב־היד תיקן על דעת עצמו: 'שמחלליה מות יומת'. מותר להסיק, ששלושת כתב־היד הללו העתיקו מכתב־יד שנסתייכו לענף שבו היתה התיבה 'במיתה' חסרה. כבר מצאנו זיקה בין כ"י לו לבין כ"י פאריס 156, אך במקומות אחרים הבדלי הנוסח שביניהם רבים מאוד ואי־אפשר להניח ששניהם העתיקו מספרו של ר' שמעיה. נכון יותר לשער, כפי שכבר הצענו, שמכתב־היד של ר' שמעיה נסתעפו כמה דורות של כתב־יד, שהאחד מהם הועתק בידי ר' מכיר, והאחד – בידי סופרו של כ"י פאריס 156. ועוד שתי הערות בעניין זה: (א) בפרשת המקלל (ויק' כד, יב) רש"י כותב, לפי הנוסח של הרפוסים:

ויניחתי – לבדו ולא הניחו מקושש עמו ששניהם היו בפרק אחד ויודעים היו שהמקושש במיתה שנאמר מחלליה מות יומת אבל לא פורש להם באיזו מיתה לכך נאמר כי לא פרש מה יעשה לו אבל במקלל הוא אומר לפרוש להם שלא היו יודעים אם חייב מיתה אם לאו.

כ"י לו מתעד כך, אך מסיים: 'שלא היו יודעים אם חייב אם לאו', כלומר, בהשמטת התיבה 'מיתה' (!) ומבלי להעיר דבר; (ב) בפרשת בן סורר ומורה (דב' כא, ח) מסכם רש"י: 'מות זכאי ואל ימות חייב'. כ"י לו מביא: 'מות זכאי ואל ימות'. התיבה 'חייב' חסרה ואין על כך כל הערה מידי הסופר.

מה ראה ר' מכיר להעיר על השמטת התיבה 'במיתה' בפירושו לבמ' טו, לד, ולא לומר דבר על השמטת המלים בשני הפירושים האחרים שהבאנו? אפשר להרחיב שאלה זו על כלל הערותיו של ר' מכיר: מדוע דווקא במקומות מסוימים ציין ר' מכיר כי העתיק בנאמנות את הגרסאות שמצא בכתב־היד שהיה לפניו גם כשמצאן שגויות, ואילו במאות מקרים אחרים העתיק גרסאות שגויות ושחק? לצערי, לא מצאתי תשובה מניחה את הדעת

לשאלה זו. מכל מקום, נכון לסכם פרק זה במסקנה, כי עלינו לצמצם את האמון שנתנו במקצועיותו של ר' מכיר. בתחום הטכני של ההעתקה כוחו גדול, אבל בתחום המסובך של ביורו גרסאות, של בדיקת מקוריותן ושל הבנת תכנים פרשניים קשים אין סמכותו גדולה מזו של מעתיק רגיל. כפי הנראה הגיע לידו של ר' מכיר ספר שהכיל פירוש רש"י וקונטרס הגהות ר' שמעיה, ושבו נרשם שהועתק מכתב־ידו של ר' שמעיה, והיה לו די באלה כדי להאמין, כי בידו הספר שנכתב בעצם כתיבת ידו של ר' שמעיה. דבק בתחושתו זו, העתיק ר' מכיר בנאמנות את מה שמצא באותו כתב־יד. הוא לא השווה בין נוסח כתב־היד הזה לבין נוסחם של כתב־יד אחרים; כמורכב לא שם לב להרכבה המלאכותית של הפירושים המתגלה בכתב־היד ולא הבחין שהרבה פירושים שהובאו בו הן תוספות מאוחרות.

מהו, אם כן, הספר שעמד לרשותו של ר' מכיר? דומה, שהמדובר בעותק שבעליו היה מורה וסופר שהעתיק לעצמו את פירוש רש"י לתורה, ותוך כדי העתקה רשם בספרו הערות דידקטיות, כפי שנראה, למשל, מן הדוגמאות שלהלן: (1) בר' כב, א: 'והאלהים נסה אלהים צדיק יבחן א"ר יצחק הפשתני הזה כו'. זוהי הפניה לבראשית רבה; (2) בר' כז, כז: 'כרח שדה על כי היה איש שדה זהו פשוטו ואחר דרך זה הולך כל הפשט מעלה ומטה:'. נראה, כי יש כאן הסבר לשיטת הביאור הפשטי של רש"י, המובא בפסוק שלאחריו; (3) בר' מא, נ, ד"ה 'נשני': כ"י לו מביא ביאור שאינו אלא חזרה על דברי רש"י עצמו לבר' לב, לג, ד"ה 'גיד הנשה'; (4) שמ' ד, כא: 'ראה כל המופתים פי' ר' [רבי, רש"י? רבו של המעתיק?]; (5) במ' ו, כג: 'לשון אגדה באנגריה ובבילהות'. ההערה נרשמה בשוליים; (6) במ' כ, יג. פירוש רש"י, לפי נוסח הרפוסים וכתב־היד, הוא: 'המה מי מריבה – הם הנזכרים במקום אחר אלו ראו איצטגניני פרעה...'. המורה שהעתיק את הפירוש קטע אותו באמצע כדי להפנות ל'מקום אחר' וכתב: '...במקום אחר ראה מה כת' ויבאו אל עין משפט היא קדש עין משפטו של משה מקדם היה מתוקן שיענש על המים את אלו ראו איצטגניני פרעה...'. ההפניה היא לבר' יד, ז, שם רש"י מביא: 'עין משפט היא קדש – על שם העתיד שעתידין משה ואהרן להשפט שם על עסקי אותו העין והם מי מריבה'. המורה סימן את ההוספה ב'ת' ור' מכיר חשבה לתוספת של ר' שמעיה וכתב, כדרכו במקומות רבים, 'ל'ת'ש'; (7) במ' כו, יג: 'וכדעתי אזני הוא אצבון אבל ישוה חסר מאשר הרי שבע' – הערה כתובה באות קטנה ושזורה בתוך הפירוש; (8) דב' ה, ז, ד"ה 'על פני': התוספת אינה אלא חזרה על פירוש רש"י לשמ' כ, ג. גם כאן רשם המורה המעתיק 'ת' בסוף הערתו, ור' מכיר הפך את ה'ת' ל'ת'ש'; (9) דב' כו, ח: 'באר היטב בערבות מואב אתיא באר באר בשבעים לשון'. גם כאן יש הפניה לפירוש רש"י למקום אחר (דב' א, ה). אין כאן כל סימון של תוספת.

השערה זו עשויה להסביר יפה גם את התופעה המוזרה של הבאת פירושים מורכבים בנוסח פירוש רש"י שבכ"י לו: המורה-הסופר הוסיף, לצורך עבודת ההוראה שלו, פירושים

חלופיים, שמצא בכתבי־יד אחרים שעמדו לרשותו בעת ההעתקה, ליד פירוש רש"י המקובל, כגון הפירוש לדב' כו, יז, ד"ה 'האמרת האמירך' והפירוש לדב' ל, ג, ד"ה 'ושב ה' את שבותך' (ראה לעיל, עמ' 91-94). הבאת הסתייגויות לפירוש רש"י לצד הפירוש עצמו, כגון 'לבר' יג, יא, ד"ה 'מקדם'; 'לבמ' כד, ו, ד"ה 'כאהלים', מוסברת יפה גם היא על ידי השערותנו זאת. אנו נסתפק בהערות מעטות אלה, אך ברי שהנושא ראוי לבדיקה מקיפה יותר.

[1]

הבה נסכם. הערך המיוחד שייחס גרוסמן לכ"י ל1 מבוסס כולו על אמון מלא בר' מכיר הסופר. על יסוד הצהרותיו החוזרות ונשנות של ר' מכיר, כי העתיק בדיוק כפי שמצא 'מכתבת יד רבנו שמעיה' קבע גרוסמן, שכל מה שמתועד בכ"י ל1 כפירוש רש"י אכן משל רש"י הוא. מכאן יוצא שעצם הבאתו של פירוש בכ"י ל1 מעניקה לו ייחוס של פירוש רש"י, גם כאשר הוא חסר בכתבי־יד רבים³⁹ ובאחרים הוא מובא בתור תוספת⁴⁰, וגם כאשר הוא נמצא סותר פירוש רש"י אחר הסמוך לו.⁴¹

מאמר זה, על סמך בדיקה מחודשת של הפירוש המובא בכ"י ל1 ושל הערותיו של ר' מכיר שם, מעלה מסקנות שונות לחלוטין מאלו של גרוסמן. בכ"י ל1 מצויות גרסאות מיוחדות, קצרות ותמציתיות, אשר השוותן עם גרסאות הדפוסים (כולל מהדורות ברלינר) מראה, כי הן הגרסאות המקוריות, בעוד שגרסאות הדפוסים הן מהדורה מורחבת ומבארת. יתר על כן, בדיקתן של גרסאות קצרות המתועדות בכתבי־יד אחרים (כגון כ"י לידן 1; כ"י וינה 23, כ"י ואטיקאן 94 ועוד) מצביעה על קיומו של ענף של כתבי־יד המסתעף מכתבי־ידו המקורי של ר' שמעיה. לענף זה שייך גם כ"י ל1. הגרסאות הקצרות ראויות, על כן, להתייחסות מיוחדת, כבואנו להדיר את פירוש רש"י לתורה,⁴² ובכך עיקר תרומתו של כ"י ל1.

והנה, עיון מדוקדק יותר בטכסט של פירוש רש"י המתועד בכ"י ל1 סייג את מסקנתנו הקודמת בעדנו מלראות בכתבי־יד זה העתקה של כתבי־יד של ר' שמעיה עצמו: (א) כ"י ל1 מתעד פירושים שהם, למעשה, הרכבה מלאכותית של פירושים שונים, כלומר, הפירוש

39 למשל: המדרש של ר' חמא בר' חנינא על בר' יח, א. ראה גרוסמן [לעיל, הערה 1], עמ' 97.

40 כגון הקטע מפירוש ב' טז, ד, שנותח לעיל.

41 כגון המדרש מבא מציעא על בר' יח, ב (גרוסמן [לעיל, הערה 1], שם). מדרש זה, הגורס כי האורחים 'פירשו הימנו' (מאברהם), סותר את מה שכתב רש"י לפני כן: 'שהיו נצבים במקום אחד'. לו רצה רש"י להציע פירוש חלופי, היה מקדים לו את הנוסחה 'דבר אחר', כמנהגו.

42 הזכרנו בתחילת המאמר את המלה 'כגוננו'. כ"י ל1 מביא על ב' כא, ז (וכן גם בכתבי־יד וינה 23, וינה 24 ועוד): 'מכאן למי שמבקשים ממנו מטו שלא יהא אכזרי מלמחול'. בדפוסים שונים ובמהדורה א' של ברלינר הגרסה היא: 'מכאן למי שמבקשים ממנו שלא יהא אכזרי... המעתיקים מסתבר, לא הבינו את המלה 'מטו' ומחקה. במהדורה ב' גרס ברלינר 'מחילה' במקום 'מטו', אך גרסת כ"י ל1 וחבריו מקורית ועדיפה.

הבסיסי הוא אמנם הפירוש של רש"י, אך עליו הורכבו פירושים־ביאורים מאוחרים שבאו להשלים, לתקן ולשנות את הפירוש הבסיסי; (ב) כ"י ל1 מייחס לרש"י פירושים השייכים, בלא ספק, לר' יוסף קרא, לרשב"ם ולמפרשים אחרים; (ג) לעתים מביא כ"י ל1 גרסאות שונות של אותו פירוש עצמו, שצירופן מרמז על פעולתו של מורה־מעתיק, שרשם אותן בספרו לצורך עבודתו. הנה כי כן מוצגים בכ"י ל1 פירושים רבים כפירוש רש"י, אף כי אין הדבר כך.

זאת ועוד: מבדיקת ההוספות וההגהות הרבות המובאות בכ"י ל1 עולה שגם הוספות המסומנות ת"ש, היינו, תוספת ר' שמעיה, לא בהכרח שייכות להגהות ר' שמעיה. אשר להוספות המסומנות ת"י, בלבד, מסתבר שגם כתבי־יד עצמו אינו משייך לר' שמעיה. ולסוף מצאנו בכ"י ל1 סוג נוסף של הוספות, המזוהות על פי צורתן הגראפית. לבד מהוספות מוצהרות אלו יש בכ"י ל1 פירושים שאינם נמצאים בכתבי־יד אחרים, ואילו באחרים הם מתועדים כהוספות. כלומר, גם בטקסט המקובל של פירוש רש"י שבכ"י ל1 יש הוספות, אך אלו לא סומנו בציון מזהה. בדיקת ההוספות חיזקה אפוא את המסקנה שעלתה מביקורת הטקסט. אשר לעבודת הסופרים של ר' מכיר: מצאנו, כי בתחום העתקת הטקסט בולטת עליונותו על סופרים אחרים, אבל בתחום זה בלבד. מסתבר, שר' מכיר לא ניחן בעין בוחנת: אילו היה משווה את החיבור ששימש אותו עם כתבי־יד אחרים של פירוש רש"י לתורה, היה רואה שהחריגות, כביכול, של ר' שמעיה מצויות ברוב כתבי־יד הקיימים. ר' מכיר העתיק את מה שמצא לפניו בלא עריכה ובלא ביקורת. כשם שלא גילה גישה ביקורתית ביחס לגרסאות המורכבות, כך, כנראה, לא בדק כהלכה האם באמת שייך היה העותק שהגיע לידו לרבי שמעיה. עותק זה היה דומה, לפי השערותנו, לעותקים שבהם היה כתוב: 'ואני יוסף בר' שמעון המעתיק...'. שאינם אלא מהדורות מאוחרות, רצופות הוספות, של כתבי־יד שמקורו בר' יוסף קרא. כן שיערנו, שכ"י ל1 הועתק מספר שנכתב על ידי מורה שנהג לרשום, כגוף הפירוש עצמו, הערות דידקטיות, ואלו הועתקו על ידי ר' מכיר כלשונן, בלא כל הערה. בשל כל אלה עשיי כ"י ל1 לשמש דוגמה טובה, המבהירה את דרך התגבשותו של נוסח פירוש רש"י שבדפוסים. ולבסוף: על יסוד קיומן של הוספות שמקורן בתוספות ובחזקוני יש לתארך את מועד כתיבתו של כ"י ל1 לתחילת המאה הארבע־עשרה.

גם אחרי גילוי מחדש של כ"י ל1 נשארנו, אפוא, מחזיקים בדעתנו, שלא נמצא עדיין כתבי־יד שהעתיק מכתבי־ידו של רש"י עצמו או של אחד מחברי־תלמידיו – ר' יוסף קרא או ר' שמעיה. נוסח כתבי־יד הקיימים, ובכללם כ"י ל1, רצוף הוספות, פעמים מעט ופעמים הרבה, ורק הגרעין הבסיסי של הפירוש, המתועד בכל כתבי־יד, הוא אשר משקף נאמנה את פירוש רש"י לתורה.⁴³

43 ראה מאמרי: 'על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 211-242.